

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић и др Милош Ковић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савеша
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савеша

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

193

(1/2025)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз, Француска)
• Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) • Проф. др Костас
ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд)
• Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) • Проф. др
Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
• Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована
МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико)
• Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др
Јасмина ПЕКИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ)
• Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ (Београд) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд)
• Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад)
• Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник
Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник
Др Милош КОВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2025

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

193
(1/2025)

НОВИ САД
2025

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек иице за сѿолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Дејана Вукасовић АКТЕРСТВО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА: ОД НОРМАТИВНОГ ДО НОРМАЛНОГ АКТЕРА?	Dejana Vukasović EUROPEAN UNION'S ACTORNESS IN INTERNATIONAL RELATIONS: FROM NORMATIVE TO NORMAL ACTOR?
1–11	
Синиша Моравац ОСНОВНИ ПРИСТУПИ ЗАХТЕВУ ОБЈЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА ОПТУЖБЕ И ПРЕСУДЕ: (НЕ)МОГУЋНОСТ МОДИФИКОВАЊА ЧИЊЕНИЧНОГ ОПИСА ДЕЛА	Siniša Moravac BASIC APPROACHES TO THE REQUIREMENT OF OBJECTIVE IDENTITY OF THE ACCUSATION AND JUDGMENT: THE (IN)POSSIBILITY OF MODIFYING THE FACTUAL DESCRIPTION OF THE OFFENSE
13–32	
Душко Р. Кузовић ТРАДИЦИОНАЛНА АРХИТЕКТУРА ГОРЊЕГ ПОДРИЊА Простор између Косјерића, Бајине Баште и Љубовије	Duško R. Kuzović TRADITIONAL ARCHITECTURE OF THE UPPER PODRINJE IN SERBIA Area between Kosjerić, Bajina Bašta and Ljubovija
33–60	
Драга В. Мاستиловић СРПСКА ПОЛИТИЧКА ЕЛИТА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВИНА (1918–1941)	Draga V. Mastilović SERBIAN POLITICAL ELITE FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE YUGOSLAV KINGDOM (1918–1941)
61–79	
Часлав Оцић ЦИЉЕВИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПОЛИТИКЕ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА: 1945–1990.	Časlav Očić GOALS OF THE YUGOSLAV REGIONAL DEVELOPMENT POLICY: 1945–1990.
81–118	

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Петар С. Ћурчић

ИЗМЕЋУ ДРЖАВНЕ ЛОЈАЛНОСТИ И РОДОЉУБЉА: СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У НОВОМ ВЕКУ

(Бранко Бешлин, Исидора Точанац Радовић, Јелена Илић Мандић,

Марија Андрић, *Државно-правни оквири и осећање припадности:*

српски колективни идентитети у новом веку,

Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2024; 210 стр.)

119–122

Марко Параментић

ЗНАЧАЈНА ЗБИРКА ЧИЊЕНИЦА ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКО-РУСКИХ ОДНОСА

(Никола Б. Поповић, *Срби и Руси у изазовима историје. (19–20. век).*

Прилози за историју српско-руских и југословенско-совјетских односа,

Фондација Александар Невски, Београд 2023; 342 стр.)

122–126

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

127–129

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAME

131–134

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY

135–144

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

145–154

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 327((4-672EU))
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2593001V>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 4. 12. 2024.
Прихваћен: 15. 1. 2025.

АКТЕРСТВО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ: У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА: ОД НОРМАТИВНОГ ДО НОРМАЛНОГ АКТЕРА?

ДЕЈАНА ВУКАСОВИЋ

Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
dvukasovic@idn.org.rs

САЖЕТАК: У раду се анализира питање актерства Европске уније у међународним односима, које је деценијама предмет академске дебате у студијама о Европској унији¹. Међу савременим концептима о улози ЕУ као међународног актера, један од најутицајнијих и најчешће коришћених концепата је концепт ЕУ као нормативне силе, који ЕУ представља као специфичног актера чија се моћ огледа у ширењу норми и космополитском деловању. Овај концепт праћен је бројним интерпретацијама који га позитивно разматрају, али и критикама, које изражавају скептицизам у нормативну, *sui generis* природу ЕУ. У фокусу рада је анализа студија које критички сагледавају нормативни идентитет ЕУ и сматрају да се ЕУ не разликује у свом деловању од других актера на међународној сцени. У том смислу, рад је усмерен на анализу концепта тзв. *нормалне силе*. Циљ рада је да пружи допринос академској дебати о природи ЕУ као актера у међународним односима и да укаже на савремене концепте о ЕУ који су недовољно истражени у домаћој академској сфери.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Европска унија, актерство, нормативна сила, нормална сила, међународни односи

¹ У даљем тексту ЕУ.

УВОД

Студије ЕУ деценијама су обележене питањем међународне улоге Европске заједнице/Европске уније. Дебата о природи ЕУ као актера у међународним односима праћена је појавом различитих концепата с циљем да се укаже на специфичну, *sui generis* природу ЕУ као међународног актера. Отуда је фокус овог рада на питању актерства ЕУ у студијама европске интеграције. Један од најутицајнијих и најчешће коришћених савремених концепата о улози ЕУ као међународног актера је концепт *нормативне силе*. Доминација овог концепта праћена је бројним интерпретацијама које прихватају овај концепт, али и бројним критикама, које настоје да укажу на амбивалентност овог концепта из различитих углова, укључујући и студије које одбацују овај концепт, изражавајући скептицизам у дистинктивну, *sui generis* природу ЕУ и сматрајући да се ЕУ не разликује од других актера на међународној сцени. Томе је допринела и академска дебата која је усмерена на питање зашто ЕУ у неким ситуацијама делује у складу са нормативним преференцијама, а у неким не, тј. на питање њеног непринципијелног деловања као нормативне силе у светској политици. У том смислу, рад је усмерен на савремене студије које изражавају скептицизам у космополитска и солидаристичка обележја концепта нормативне силе. У фокусу анализе су студије које уводе концепт „нормалне силе” у студије ЕУ, сматрајући да се ЕУ понаша попут других актера у међународној политици, те да не представља дистинктивног актера са нормативним идентитетом. Разматрајући однос између материјалних интереса и нормативних преференција ЕУ, ове студије оспоравају становиште да ЕУ, делујући у складу са универзалним нормама, није „оптерећена” геополитичким или економским циљевима. Структура рада подељена је у два дела. У првом делу анализира се концепт ЕУ као нормативне силе, који заговара становиште о специфичној природи ЕУ као актера у међународним односима, њеној предодређености да буде нормативна сила заснована на специфичној, *sui generis* природи, док је други део рада усмерен на анализу концепта нормалне силе. Циљ рада је двојак: с једне стране има за циљ да пружи допринос академској дебати о природи ЕУ као актера у међународним односима, а са друге, да укаже на савремене концепте о ЕУ о којима не постоји довољно научног сазнања у домаћој академској сфери.

ЕВРОПСКА УНИЈА КАО НОРМАТИВНА СИЛА

Разматрајући улогу Европске заједнице (ЕЗ) у међународним односима, Франсоа Душен (François Duchêne) је 70-их година прошлог века увео појам „цивилне силе”, наводећи да ЕЗ представља „нову фазу у политичкој цивилизацији”, те да као такав специфичан ентитет остварује утицај кроз цивилне облике моћи [Duchêne 1973: 19]. Према Душену, ЕЗ не треба да делује као велика сила, већ као сила *sui generis*, која, за разлику од класичних великих сила, може постати велика сила и без употребе војних средстава, делујући као цивилна сила. У покушају да концептуали-

зује појам ЕЗ као цивилне силе, Душен наводи да би „цивилну” снагу ЕЗ представљале промоција и ширење вредности попут једнакости, правде и толеранције, а са циљем остварења међународне сарадње, солидарности и „припитомљавања” међународних односа, тј. јачања владавине права у међународним односима [Duchêne 1973: 20; Smith 2007: 66]. Душенов покушај да концептуализује међународну улогу Европе поставио је основ за даљу дебату о улози ЕЗ као цивилне силе у међународним односима [Bull 1982; Maull 2000; 2010], која је претежно била заснована на дихотомiji цивилне насупрот војној сили и актерству ЕЗ/ЕУ заснованој на цивилној односно војној моћи.

Следећи дебату о улози ЕУ у међународним односима, Јан Манерс (Ian Manners) развио је концепт ЕУ као нормативне силе, који се сматра једним од најутицајнијих и најчешће коришћених у студијама европске интеграције. Концепт нормативне силе настоји да превазиђе дихотомiju цивилна/војна сила када је реч о актерству ЕУ у међународним односима. Према Манерсу, ЕУ као нормативна сила настала је као последица историјског контекста, њеног хибридног облика политичког уређења и њеног политичко-правног устројства [Manners 2002: 240]. У том смислу, она је „предодређена” да делује као нормативна сила *sui generis*, јер међународну улогу ЕУ не обликује оно шта она чини или говори, већ оно што она јесте [Manners 2002: 252]. Специфичност концепта нормативне моћи огледа се у природи ове моћи. Наиме, нормативна моћ ЕУ дистанцира се од концепта „политике моћи” и самим тим од традиционалних облика моћи карактеристичних за националне државе [Wydra 2020]. У основи ове моћи није потенцијал принуде, већ мировни пројекат, заједница заснована на правним принципима. У том смислу, нормативна моћ је идејна моћ, моћ која се заснива на социјализацији и усвајању норми [Vukasović i Matić 2019; Вукасовић 2021]. ЕУ као нормативна сила је у том смислу постнационални актер који је омогућио мир међу својим државама чланицама и који је посвећен „универзалним правима и принципима” [Manners 2002: 241; 2008: 46]. У исто време, нормативна моћ ЕУ је космополитска моћ, тј. ЕУ је сила која има способност да „нормализује” свет кроз посвећеност универзалним нормама и принципима у односима са државама чланицама и светом [Manners 2006a: 176]. Нормативни идентитет ЕУ се, другим речима, не заснива на прилагођавању правилима традиционалних великих сила, већ на промени ових правила успостављањем нових стандарда у међународној политици, заснованих на космополитским нормама људских права, владавине права мира и одрживог развоја [Diez 2021: 6]. То уједно значи и да овај концепт подразумева да ЕУ, делујући у складу са овим нормама, није „оптерећена” геополитичким или економским циљевима, тј. она ће следити ове норме и у одсуству материјалне добити. У основи концепта ЕУ као нормативне силе је, дакле, „солидаристички” приступ, који се заснива на одговорности према другима, на добробити према поштовању људских права у државама изван ЕУ. Овај приступ видљив је у Европској безбедносној стратегији из 2003. године, која представља ЕУ као актера који чини добро у међународном систему својим

видљивим и активним деловањем, али и као актера „који је добар”, тј. чије су политичке вредности засноване на космополитском приступу у међународним односима, који укључује промоцију демократије, мултилатерализма и људских права и самим тим представља актера од егзистенцијалне вредности за свет [Barbé and Morillas 2019; Vukasović 2020]. Специфичност ЕУ као нормативне силе огледа се у настојању да превазиђе дихотомију цивилна-војна сила кроз способност ЕУ да обликује концепције „нормалног” у међународним односима [Manners 2002: 239]. Концепт нормативне силе не одбацује *априори* ефекат војне моћи, али нормативни идентитет ЕУ који је чини препознатљивим актером у међународним односима, „изнад” је војне моћи те стога не треба ову врсту моћи. Исто тако, ни цивилна моћ, схваћена као „способност употребе цивилних инструмената”, не одбацује се по себи, нарочито имајући у виду економске санкције и финансијске награде („шаргарепа и штап”) у процесу ширења својих вредности, али цивилна моћ нема „јачину” нормативне моћи, која дефинише шта је „нормално” у светској политици а која је, према Манерсу, „највећа моћ од свих моћи” [Manners 2002: 253].

ЕУ КАО НОРМАЛНА СИЛА

Концепт нормативне силе условио је различите интерпретације али и критике [Vukasović i Matić 2019], које су биле усмерене на његову евроцентричност [Diez 2005; 2021; Merlingen 2007], нејасно разграничење у односу на концепт цивилне силе [Sjursen 2006; Orbie 2006], способност ЕУ да омогућава „нормалност” у међународним односима кроз своју нормативну моћ, што према неким ауторима представља ЕУ као „нормативну империју” [Zielonka 2013; Del Sarto 2016], неконзистентност у спољном деловању ЕУ [Pollack 2020]. Насупрот овим критикама, један број студија позитивно посматра концепт нормативне силе, сматрајући да се њена специфичност у односу на концепт цивилне или војне силе огледа у начину на који она шири своје норме: док цивилна и војна моћ користе материјална средства, нормативна моћ је заснована на идеационим средствима [Lenz 2013; Forsberg 2011]. Ипак, основно питање које се наметнуло у савременој академској дебати је зашто ЕУ у неким ситуацијама делује у складу са нормативним преференцијама, а у неким не [Wood 2009; 2011; Pollack 2020; Škare 2023; Rieker and Riddervord 2022]. Додатно, развој заједничке безбедносне и одбрамбене политике ЕУ (ЗБОП) и експанзија војних мисија ЕУ у оквиру ЗБОП-а покренули су и питање како, тј. у којој мери је ова политика усаглашена са нормативном природом ЕУ, тј. да ли се ЕУ као међународни актер мења и поприма обресе актера у чијој основи је принуда. И сâм Манерс је у својим каснијим радовима истицао да је концепт нормативне моћи „идеалан” облик моћи, те да је у пракси ова моћ често коришћена уз материјалне подстицаје и/или физичку силу [Manners 2009: 13]. Манерс није одбацивао употребу војних средстава као *a priori* некомпатибилну са концептом ЕУ као нормативне силе, али је сматрао да нормативна моћ ЕУ може бити смањена услед „нефлексивне

милитаризације” [Manners 2006: 412]. Поједине студије које су се појавиле последњих година сматрају да концепт нормативне моћи није у супротности са интервенционизмом који одликује војне операције ЕУ и да је међународни идентитет ЕУ „преобликован” од „предодређене” нормативне силе до нормативне силе „по избору” [Palm and Crum 2019: 516]. Један број аутора заступа „реалистичку парадигму” када је реч о нормативном идентитету ЕУ [Hyde-Price 2006; Della Sala and Belloni 2019; Skare 2023]. Према Хајд-Прајсу [Hyde-Price 2006], спољна политика ЕУ одувек је била вођена интересима, те у том смислу ЕУ никада није ни била нормативна сила, али није била у могућности да оствари своје интересе због ограничења војних капацитета и неуспеха колективне акције. Стога је, према овом аутору, од кључне важности за ЕУ да развије војна средства и наметне се као безбедносни актер који следи своје геополитичке безбедносне интересе. Реалистичког становишта дотакли су се и Винсент Дела Сала (Vincent Della Sala) и Роберт Белони (Robert Belloni), који указују да је концепт ЕУ као нормативне силе обележен „нијансираним” приступом у академској литератури и дилеми да ли ЕУ може остати доследна својим либералним интернационалистичким принципима у свету вођеном реалистичким принципима заснованим на геополитичким разматрањима [Della Sala and Belloni 2019: 245]. Основни проблем са којим се ЕУ суочава није, према овим ауторима, суочавање са питањем „шта радити?”, већ са питањем „зашто треба деловати” и „ко је ЕУ”, повезујући ова питања са онтолошком безбедношћу ЕУ [Della Sala and Belloni 2019: 245]. Такође, ови аутори сматрају да идеја да је ЕУ бенигни нормативни актер који делује у складу са нормама а не интересима може бити сагледан и као „најмањи заједнички именитељ” који маскира различите интересе и различито понашање држава чланица ЕУ [Della Sala and Belloni 2019: 246]. Међу следбеницима конструктивистичког правца, Рикер и Ридерволд (Rieker and Riddervold) настоје да дају одговор на неконзистентност деловања ЕУ као нормативне силе увођењем концепта „ургентности” који значи да када је неки догађај схваћен као претња по безбедност ЕУ, она ће у том случају напустити норме на којима почива и следити своје интересе [Rieker and Riddervold 2022]. Постоје и мишљења да је ЕУ поседовала нормативну моћ, али да се последњих година „обликовала” као актер који више не делује на „нормативан начин” у светској политици, с циљем промене норми у међународном систему, већ да делује као рационалан актер [Skare 2023].

У последњој деценији појавиле су се студије које су развиле концепт тзв. „нормалне силе” када је реч о актерству ЕУ у међународним односима [Wood 2009; Pacheco Pardo 2012; Tereszkievicz 2020]. Полазећи од становишта да је у академским круговима недовољно пажње посвећено изучавању односа између материјално-стратешких интереса и инструменталне калкулације и нормативне димензије ЕУ, засноване на вредностима, социјализацији и учењу, ове студије су окренуте ка овој анализи, с циљем одговора на питање да ли ЕУ има дистинктивни нормативни идентитет или се у свом деловању не разликује од других, „нормалних” рационалних актера. Ипак, иако покрећу значајно питање, свега неколико студија је

усмерено на овај концепт, који је и различито интерпретиран. Међу првим ауторима који су се бавили ЕУ и „нормалним актерством” је Стив Вуд (Steve Wood), који полази од становишта да постојање концепта нормативне силе сугерише да постоје други ентитети који не задовољавају критеријуме да буду тако названи [Wood 2009]. Овај аутор назива ове актере „нормалним” актерима, указујући притом да се ради о прагматичним и материјалистичким актерима у својим циљевима и политичким оријентацијама, или о актерима који су нормативни по природи али не успевају да спроведу своје преференције [Wood 2009: 116]. Анализирајући улогу ЕУ у области енергетске безбедности, Вуд сматра да се „ЕУ чини нормалнијом него што су је неки представили”, те да растућа зависност ЕУ од спољне нафте и гаса манифестује њену неспособност да избегне материјалистичке услове међународних односа [Wood 2009: 116]. Ипак, за Вуда, „нормалност” није главна одредница ЕУ као актера у међународним односима [Wood 2011: 246]. По Вуду, ЕУ представља „прагматичног” актера кога одликује међузависност између вредности и интереса [Wood 2011]. Аутор даље не разрађује питање односа између вредности и интереса у концепту нормалне силе. Концепт нормалне силе детаљније је анализирао Рамон Паћеко Пардо (Ramon Pacheco Pardo), који сматра да је нормална сила она која на располагању има читаву лепезу инструмената, укључујући и војна средства, и чији је циљ да максимизује могућности за постизање циљева који су слични циљевима других актера, а који се односе на максимизовање безбедности утицајем на понашање других актера [Pacheco Pardo 2012: 2]. Другим речима, нормална сила је сила која утиче на понашање других актера како би максимизовала своју безбедност [Pacheco Pardo 2012: 6]. Ова дефиниција се удаљава од концепата цивилне, нормативне или етичке силе, које заговарају циљеве који превазилазе максимизовање безбедности и који не предвиђају употребу војне моћи. Указујући да не постоји општеприхваћена дефиниција о томе шта је нормална сила, Паћеко Пардо сматра да три најутицајнија теоријска приступа у међународним односима, реализам, либерализам и конструктивизам, имају сличан став да државе, које су основни предмет анализе ових приступа, теже да утичу на понашање других актера у циљу повећања своје безбедности. Према реалистима, овај утицај је синоним за повећање војне односно економске моћи, за либерални приступ овај утицај је значајан за међународну сарадњу и јачање веза између појединаца и држава, а за конструктивизам, утицај као онтологија зависи од идентитета и интереса држава, при чему је дефиниција утицаја и безбедности различита током времена. Према Паћеку Парду, без обзира на то који приступ је у питању, државе су превасходно окренуте ка максимизацији сопствене безбедности утицајем на друге актере. У том смислу, постоји преклапање између концепта нормалне силе и концепата цивилне, нормативне и етичке силе. Пардово схватање ЕУ као нормалне силе не приклања се ниједном од наведених теоријских приступа, сматрајући да „нормалност” није одлика само једног од ових праваца. Према овом аутору, ЕУ је нормалан актер у међународним односима, који настоји да максимизује

своју безбедност утицајем на понашање других актера употребом како војних, тако и цивилних средстава. Аутор наводи као пример Европску безбедносну стратегију из 2003. године, која према његовом мишљењу представља израз настојања ЕУ да утиче на понашање других актера у циљу очувања сопствене безбедности, а не документ који ЕУ представља као атрактивни модел за друге или актер који штити етичке принципе зарад општег добра [Pacheco Pardo 2012: 8–9]. Осврћући се на војне операције које је ЕУ спровела и даље спроводи у Африци, Паћеко Пардо сматра да је деловање ЕУ као актера у међународним односима на том континенту одраз максимизовања безбедности држава чланица ЕУ кроз управљање кризама, чиме се омогућава боља контрола миграцијских токова и економски интереси држава чланица ЕУ, посебно када је реч о енергетским и природним ресурсима [Pacheco Pardo 2012: 9]. На сличан начин, аутор се дотиче институционалних новина ЗБОП-а, сматрајући да је образовање Војног комитета ЕУ и Војног штаба ЕУ доказ спремности ЕУ да користи војну силу да би заштитила своје интересе када је то неопходно [Pacheco Pardo 2012: 9]. Као студију случаја, Паћеко Пардо анализира ширење оружја за масовно уништење које је представљено као једна од кључних претњи безбедности ЕУ у Европској безбедносној стратегији из 2003. године. Анализирајући документа и мере које је ЕУ предузела у циљу спречавања ширења оружја за масовно уништење, аутор указује да је ЕУ, осим средстава која нису била војна, прибегавала мерама у чијој је основи принуда, наводећи случај Ирана и указујући на документ Савета ЕУ од јуна 2003. године који предвиђа принудне мере у оквиру Поглавља VII Повеље ОУН-а ради спречавања ширења оружја за масовно уништење. На тај начин, сматра Паћеко Пардо, ЕУ не делује као нормативна, цивилна или етичка сила, већ као нормална сила. У том смислу, студија Паћека Парда се удаљава од савремених схватања за које концепт нормативне моћи није у супротности са интервенционизмом који одликује војне операције ЕУ и шире, са безбедносном политиком ЕУ, те да ЕУ избегава употребу војних средстава и не делује попут великих сила.

Позивајући се на анализе Стива Вуда и Паћека Парда о ЕУ као нормалној сили, Филип Терешкјевич (Filip Tereszkievicz) заступа схватање да оне не пружају одговор о интеракцији између интереса и вредности у схватању ЕУ као нормалног међународног актера и не разматрају самопредстављање ЕУ у међународном контексту [Tereszkiewicz 2020: 99]. Терешкјевич се позива на Бретертонову и Воглера [Bretherton and Vogler 2005] и њихово схватање ЕУ као „особите” силе, која има три елемента: аверзију према употреби војне моћи, немогућност да води спољну политику у оквиру тзв. „реалполитике”, тј. заснованост спољне политике ЕУ радије на вредностима него на интересима, и немогућност употребе казних мера у спровођењу политичких циљева, тј. преферирање позитивних мера [Tereszkiewicz 2020: 99–100]. Као студију случаја аутор је анализирао Глобалну стратегију ЕУ из 2016. године, као стратешки документ који представља улогу ЕУ у новом међународном контексту. Према Терешкјевичу, Глобална стратегија ЕУ из 2016. године наглашава да ЕУ

више не може бити цивилна или нормативна сила, већ више наликује реалистичној ЕУ, која је скромнија у својим потенцијалима према суседству [Tereszkiewicz 2019: 101]. Њен наратив удаљава се од (само)представљања ЕУ као нормативне силе, те као „узорног модела” актерства у међународним односима. Глобална стратегија ЕУ уводи концепте „принципијелног прагматизма” и „отпорности”, које „признају” органичења ЕУ као трансформативне нормативне силе. Према Терешкјевичу, текст Глобалне стратегије ЕУ упућује да интереси и вредности ЕУ иду „руку под руку”, као и да увођење концепата принципијелног прагматизма и отпорности „разблажује” концепт ЕУ као нормативне силе [Tereszkiewicz 2019: 107–109]. Наратив Стратегије подвлачи да ће ЕУ у будућности наставити да промовише своје либералне вредности као незаобилазан актер у промоцији демократије и људских права, али да ће истовремено ЕУ то чинити „од случаја до случаја”, чиме се нарушава њен идентитет као нормативне силе. Међуповезаност интереса и вредности ЕУ упућује да ЕУ, наводи Терешкјевич, не може бити ефективна нормативна сила, већ више наликује нормалном актеру, који се руководи реализмом у процени својих способности и обликовању међународног окружења [Tereszkiewicz 2019: 109]. Терешкјевич указује да Глобална стратегија ЕУ даје приоритет интересима ЕУ у односу на промоцију њених вредности, што се огледа у концептима отпорности и принципијелног прагматизма, што, према овом аутору, наликује концепту „паметне силе”. Према овом аутору, будућност ће показати да ли ће ЕУ постати паметна или нормална сила. Уколико буде користила своја војна средства за промоцију својих вредности и у својству „атрактивног модела”, постаће паметна сила. Уколико, међутим, буде користила ова средства у циљу принуде, ЕУ ће се преобликовати у нормалног актера [Tereszkiewicz 2019: 111].

ЗАКЉУЧАК

Деловање ЕУ као актера у међународним односима предмет је академске дебате већ неколико деценија. Бројни концепти су уведени у студије ЕУ с циљем да укажу на специфичну природу ЕУ као актера у међународним односима. Концепт ЕУ као нормативне силе постао је доминантан концепт који објашњава специфичну природу ЕУ и њено деловање као међународног актера, засновано на ширењу универзалних норми и промоцији мултилатерализма у међународним односима. Схватање ЕУ као нормативне силе предмет је бројних студија, које различито приступају овом концепту, од којих неке сматрају да треба „реартикулисати” овај концепт, док неке уводе нове концепте заговарајући његово напуштање. Овај рад је за циљ имао анализу студија које изражавају скептицизам у дистинктивну природу ЕУ као актера у међународним односима, оличену у концепту нормативне силе. Рад је усмерен на малобројне студије које уводе концепт „нормалне силе”, настојећи да представе ЕУ као ентитет који не поседује нормативни идентитет, већ представља нормалног актера у међународној политици. Концепт нормалне силе, иако представљен у

малобројним студијама, које саме немају јединствену интерпретацију овог концепта, указује на значај односа између материјално-стратешких интереса и инструменталне калкулације и нормативне димензије ЕУ. Додатно, ове студије указују на нове изазове који доводе у питање доминацију концепта нормативне силе и конструктивистичког приступа у студијама ЕУ.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вукасовић, Дејана (2021). Европска унија као актер у међународним односима: моћ дискурса. *Политичка ревија*, 70(4): 11–34.
- Barbé, Esther and Pol Morillas (2019). The EU global strategy: the dynamics of a more politicized and politically integrated foreign policy. *Cambridge Review of International Affairs*, 32(6): 753–770.
- Bretherton, Charlotte and John Vogler (2005). *The European Union as a Global Actor*. Oxfordshire, England, UK: Routledge.
- Bull, Hedley (1982). Civilian Power Europe: A Contradiction in Terms?. *Journal of Common Market Studies*, 21(2): 149–170.
- Del Sarto, Rafaela (2016). Normative Empire Europe: The European Union, its Borderlands, and the “Arab Spring”. *Journal of Common Market Studies*, 54(2): 215–232.
- Della Sala, Vincent and Roberto Belloni (2019). Realism in the EU: Can a Trans-national actor be strategic? In: Vincent Della Sala, Roberto Belloni and Paul Viotti (eds.), *Fear and Uncertainty in Europe. The Return to Realism?* Cham: Palgrave Macmillan, 241–263.
- Diez, Thomas (2021). The EU in a changing world order: in defence of normative power 2.0. *Marmara Journal of European Studies*, 29(1): 1–20.
- Diez, Thomas (2005). Constructing the self and changing others: Reconsidering ‘Normative power Europe’. *Millennium: Journal of International Studies*, 33(3): 613–636.
- Duchêne, François (1973). The European community and the uncertainties of interdependence. In: Max Kohnstamm and Wolfgang Hager (eds.), *A Nation Writ Large? Foreign-Policy Problems before the European Community*. London: Macmillan, 1–21.
- Forsberg, Tuomas (2011). Normative power Europe, once again: A conceptual analysis of an ideal type. *Journal of Common Market Studies*, 49(6): 1183–1204.
- Hyde-Price, Adrian (2006). ‘Normative’ power Europe: a realist critique. *Journal of European Public Policy*, 13(2): 217–234.
- Lenz, Tobias (2013). EU Normative Power and regionalism: Ideational diffusion and its limits. *Cooperation and Conflict*, 48(2): 211–228.
- Manners, Ian (2002). Normative power Europe: A contradiction in terms? *Journal of Common Market Studies*, 40(2): 235–258.
- Manners, Ian (2006a). The European Union as a Normative Power: A response to Thomas Diez. *Millennium: Journal of International Studies*, 35(1): 167–180.
- Manners, Ian (2006b). European Union ‘Normative Power’ and the security challenge. *European Security*, 15(4): 405–421.
- Manners, Ian (2008). The normative ethics of the European Union. *International Affairs*, 84(1): 45–60.
- Manners, Ian (2009). The EU’s Normative Power in changing world politics. In: André Gerrets (ed.), *Normative Power Europe in a Changing World: A Discussion*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations, 9–24.
- Mauil, Hanns (2000). Germany and the use of force: Still a ‘Civilian power’? *Survival*, 42(2): 56–80.

- Mauil, Hanns (2010). Europe as a global 'Civilian' Power? In: Simon Bulmer, Charlie Jeffery and Stephen Padgett (eds.), *Rethinking Germany and Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 200–220.
- Merlingen, Michael (2007). Everything is dangerous: a critique of 'Normative Power Europe'. *Security Dialogue*, 38(4): 435–453.
- Orbie, Jan (2006). Civilian Power Europe. Review of the original and current debates. *Cooperation and Conflict*, 41(1): 123–128.
- Pacheco Pardo, Ramon (2012). Normal Power Europe: Non-proliferation and the normalization of EU's foreign policy. *Journal of European Integration*, 34(1): 1–18.
- Palm, Trineke and Ben Crum (2019). Military operations and the EU's identity as an international security actor. *European Security*, 28(4): 513–534.
- Rieker, Pernile and Marianne Riddervold (2022). Not so unique after all? Urgency and norms in EU foreign and security policy. *Journal of European Integration*. 44(4): 459–473.
- Sjursen, Helene (2006). What kind of power? *Journal of European Public Policy*, 13(2): 169–181.
- Skare, Erik (2023). Staying safe by being good? The EU's normative decline as a security actor in the Middle East. *European Journal of International Security*, 8(3): 337–353.
- Smith, Karen (2007). Beyond the Civilian Power EU Debate. *Politique Européenne*, 17(3): 63–82.
- Tereszkiewicz, Filip (2020). The European Union as a normal international actor: an analysis of the EU global strategy. *International Politics*, 57: 95–114.
- Vukasović, Dejana (2020). *Constructing a (EU)ropean Identity: The Balkans and the Western Balkans as the Other*. Belgrade: Institute for Political Studies.
- Vukasović, Dejana i Petar Matić (2019). *Diskurs i politika / Discourse and Politics*. Beograd: Institut za političke studije.
- Wood, Steve (2011). Pragmatic Power EUrope? *Cooperation and Conflict*, 46(2): 242–261.
- Wood, Steve (2009). The European Union: A normative or Normal Power? *European Foreign Affairs Review*, 14(1): 113–128.
- Wydra, Doris (2020). Between Normative Visions and Pragmatic Possibilities: The EUropean politics of state recognition. *Geopolitics*, 25(2): 315–345.
- Zielonka, Jan (2013). Europe's new civilizing missions: the EU's normative power discourse. *Journal of Political Ideologies*, 18(1): 35–55.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Polack, Mark A. (2020). *Living in a Material World: A Critique of 'Normative Power Europe'* (May 1, 2020). *SSRN Electronic Journal* [<https://ssrn.com/abstract=1623002> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1623002>]

EUROPEAN UNION'S ACTORNESS IN INTERNATIONAL RELATIONS:
FROM NORMATIVE TO NORMAL ACTOR?

by

DEJANA VUKASOVIĆ
Institute of Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
dvukasovic@idn.org.rs

SUMMARY: The article examines the European Union's role in international relations, a subject of academic debates in EU studies for decades. Numerous concepts have emerged to highlight the EU's unique character as an international actor. Among these, one of the most influential and widely discussed is the concept of EU as a normative power which presents the EU as a specific *sui generis* actor whose influence lies in the diffusion of norms and cosmopolitan action. The aim of this paper is to examine the concept of normative power in the light of contemporary concepts that express skepticism about the normative character of the EU as an actor in international relations. In this sense, the paper focuses on the studies that develop the concept of the EU as a "normal power". While the concept of normal power is introduced in only a few studies without a clearly defined interpretation of this concept, these works emphasize the importance of the relationship between the EU's material-strategic interests, instrumental calculations, and normative dimensions. Furthermore, they highlight new challenges that question the dominance of the normative power concept and the constructivist approach in EU studies. The purpose of this article is twofold: first, to contribute to the academic debate on the nature of the European Union as an actor in international relations and, second to draw attention to contemporary theoretical perspectives about the EU that are insufficiently understood in the domestic academic sphere.

KEYWORDS: European Union; Normative power; Normal power; International relations

UDC 343.1(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2593013M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 12. 1. 2025.
Прихваћен: 20. 2. 2025.

ОСНОВНИ ПРИСТУПИ ЗАХТЕВУ ОБЈЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА ОПТУЖБЕ И ПРЕСУДЕ: (НЕ)МОГУЋНОСТ МОДИФИКОВАЊА ЧИЊЕНИЧНОГ ОПИСА ДЕЛА

СИНИША МОРАВАЦ¹
moravacsinisa1994@gmail.com

САЖЕТАК: Објективни идентитет представља правило према ком је пресуда ограничена садржином оптужбе. У пракси се, услед деловања мноштва различитих узрока, често јављају случајеви у којима настане разликовање чињеничног описа датог у оптужби и чињеничног описа доказаног на главном претресу. У таквим случајевима поставља се питање могућности да се пресудом обухвати чињенично стање које је другачије од оног датог у оптужби. То питање је веома сложено и директно је повезано са основним процесним принципима. Такође, одговор на то питање директно утиче на право на одбрану. Уважавајући све околности и међусобне утицаје, односе и последице на категорије на које се питање објективног идентитета односи, током времена су се издвојила два схватања решавања проблема. Према једном, суд ни у ком случају не може да модификује чињенично стање дела дато у оптужби, док се, према другом, пресудом може обухватити доказано чињенично стање које се у одређеној мери разликује од оног описаног у оптужби. У овом раду пажња ће бити усмерена искључиво на анализу поменутих два решења проблема објективног идентитета, а све у циљу анализе њихових предности и недостатака.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: начело акузаторности, истина, кривични поступак, оптужба, пресуда

¹ Докторанд на Правном факултету Универзитета у Београду.

УВОД

Очување објективног идентитета један је од основних показатеља квалитета рада правосуђа и поштовања основних права и правних принципа. Из тог разлога пресуда у чињеничном (објективном) смислу мора бити везана оптужбом. То значи да суд пресудом може да обухвати само оно чињенично стање које је садржано у оптужби поводом које се кривични поступак води. Само за то чињенично стање може осудити окривљеног против ког се кривични поступак води.

Међутим, у пракси се услед деловања мноштва околности² јављају ситуације разликовања чињеничних описа. Конкретно, то су ситуације у којим се на главном претресу докаже чињенично стање које се разликује од оног чињеничног стања које је садржано у оптужби. Могуће су, наравно, и ситуације у којима се на главном претресу докажу чињенице које уопште нису ни биле обухваћене оптужбом.

Тада се као питање поставља да ли суд пресудом може да уважи и оно чињенично стање које је на главном претресу доказано али оптужбом није било обухваћено, или је пресудом могуће обухватити искључиво оно чињенично стање које је у оптужби описано, док је све остало потребно занемарити у конкретном кривичном поступку. Једноставније речено, основно је питање да ли је (и у ком обиму) пресудом могуће модификовати чињенично стање дато у оптужби. На то питање одговор морају да понуде правила објективног идентитета која дефинишу, *с једне стране*, квалитет неопходне објективне подударности, и *с друге стране*, границе дозвољеног разликовања чињеничних описа.

Поменуто питање веома је сложено и представља озбиљан проблем на који је апсолутно неопходно дати одговарајући одговор. Међутим, већ и сама анализа проблема на начелном и апстрактном нивоу сасвим је довољна да нас напусти утисак да је посреди проблем који се лако може решити.

Решење проблема објективног идентитета које настаје, по логици ствари, само у случају разликовања чињеничних описа, директно утиче на основне процесне институте и принципе. Тако је оно директно повезано са начелом акузаторности, начелом истине, циљем који се вођењем кривичног поступка мора остварити, сврхом и питањима легитимности кривичне процедуре као јединствене целине и друго. Осим на наведене аспекте, решење проблема неминовно утиче и на процесни положај окривљеног и могућност адекватног реализовања најважнијег права окривљеног, а то је право на одбрану.

Различите комбинације свих наведених околности и различит значај који се даје појединим околностима у њиховом међусобном односу, довео је до кристалисања два начелна приступа решењу проблема објективног идентитета.

² То су разне околности попут природе кривичног дела, степена доказног ангажовања странака, резултата свих појединих предузетих доказних радњи, садејства резултата изведених доказа и слично.

Према једном (*ужем*) решењу, суд пресудом може да обухвати само чињенично стање које је у оптужби дато и то на начин на који је оно у оптужби описано. Све остало мора се занемарити у конкретном кривичном поступку. Према другом (*ширем*) решењу, суд пресудом може да обухвати целокупно чињенично стање које је на главном претресу доказано, без обзира да ли је оно оптужбом било обухваћено, те на тај начин, у одређеном смислу, модификовати чињенично стање.

Прихватање ужег или ширег решења има сложене процесне последице које нису само теоријске природе већ имају и значајну практичну компоненту. Такође, оба решења имају одређене предности и недостатке. Даље у тексту бавићемо се искључиво анализом карактеристика поменутих два решења. Овом приликом нећемо се изричито опредељивати ни за једно од та два решења, нити ћемо указивати на критеријуме одређивања обима дозвољеног разликовања чињеничних описа.³

Имајући у виду да је суд везан делом описаном у оптужби, како у општем поступку, тако и у скраћеном и другим поступцима (изузетак представља поступак према малолетницима), а полазећи од чињенице да се оптужни акти у различитим поступцима другачије називају, у нашим излагањима, користићемо општи појам – *оптужба*. Сматрамо да је неопходно напоменути и да објективни идентитет није проблем сам по себи! Напротив, он је као такав неопходан у кривичном поступку из сасвим очигледних и неспорних разлога. Под проблемом објективног идентитета треба разумети, с *једне* стране, ситуацију разликовања чињеничних стања, и с *друге* стране, све оне околности које отежавају изналагање правила на основу којих би се поуздано могло утврдити да ли је захтев објективног идентитета очуван или није.

У раду ћемо се користити анализом, синтезом, индукцијом, дедукцијом и теоријским методом.

МОДЕЛИ РЕШАВАЊА ПИТАЊА ОБЈЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА ОПТУЖБЕ И ПРЕСУДЕ – (НЕ)МОГУЋНОСТ МОДИФИКОВАЊА ЧИЊЕНИЧНОГ ОПИСА ДЕЛА

Иако је објективни идентитет оптужбе и пресуде дуг временски период представљао предмет анализирања, може се са сигурношћу рећи да није ништа мање споран, а веома велики број питања је и даље без (адекватног) одговора.⁴

Пре него што пређемо на даља излагања, када је у питању објективни идентитет оптужбе и пресуде, неопходно је имати у виду и једну веома

³ За детаљан приказ правила којима се одређује обим (не)дозвољених одступања видети: [Grubiša 1960a; Мајић 2011].

⁴ Наведено тачно описује Петрић у мисли према којој је питање идентитета пресуде и оптужбе једно од најсуптилнијих и најдискутабилнијих проблема кривичног процесног права, али истовремено и област судске праксе у којој има највише лутања и контроверза [Petrić 1980: 10]. Стефановић-Златић констатује да се питањем објективног идентитета баве многи теоретичари, те да су јединствени само у ставу да небитне чињенице које не чине обележја кривичног дела не утичу на идентитет дела [Стефановић-Златић 1979: 453].

значајну чињеницу. Наиме, треба разликовати формалну и материјалну страну објективног идентитета. *Формална сйрана* објективног идентитета подразумева питање правне квалификације дела која се пред судом претреса, а све на основу поднете оптужнице. Ово питање није спорно с обзиром на то да суд није везан правном квалификацијом дела. Под *материјалном сйраном* објективног идентитета подразумева се питање да ли је суд безусловно везан за чињенични опис дела из оптужбе или може за основ пресуде да узме чињенично стање које је на главном претресу утврђено [Петрић 1954: 98].

Материјална страна објективног идентитета је његов спорни и нај-сложенији аспект, а ми ћемо се у даљим излагањима *искључиво* њиме бавити. Одредбе Законика о кривичном поступку⁵ изложићемо у сумарном облику и то у мери која је неопходна да би се поткрепили наши ставови о предметним питањима.

Током времена кристалисала су се два начелна приступа (модела) у погледу решавања проблема материјалне стране објективног идентитета.

Према *једном йрисйују*, суд је везан описом дела датим у оптужби. Нема потребе да се суду даје овлашћење да иде мимо описа дела у оптужби јер би то представљало одступање од начела акузаторности. Ово становиште је у суштини круто и сужава могућност иницијативе суда [Vasiljević i Grubač и др. 2002: 614].

Према *грућом йрисйују*, суд је везан једино догађајем који је предмет оптужбе, али не и његовим описом датим у оптужби, те треба да суди о догађају онаквом како се покаже на главном претресу, уколико је у основи остао исти. Овакав приступ је флексибилнији од претходног и даје већу иницијативу суду [Vasiljević i Grubač 2002: 614–615].

Дакле, прво становиште даје *сйројо (у)же* решење захтева објективног идентитета, док друго пружа *флексибилно (шире)* решење.⁶

Одабир између два решења значи дефинисање односа између начела акузаторности и лимитираног начела истине. Строго решење нагиње начелу акузаторности, док флексибилно нагиње лимитираном начелу истине.⁷

Ипак, не треба превидети ни чињеницу да ни једно становиште није развијано до екстрема у смислу да се пресудом не може ни једна чињеница наведена у оптужби изменити, додати или изоставити сходно резултату главног претреса, односно да суд може окривљеног огласити кривим за све чињенице утврђене на главном претресу, независно од тога шта му је оптужбом на терет стављено [Вајовић 2015: 48]. Са наведеним смо у потпуности сагласни јер нам у битном указује да ни једно од два становишта не пружа чисто решење питања објективног идентитета. Према томе,

⁵ Службени Ћласник РС, број 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14, 35/19, 27/21 – одлука УС и 62/21 – одлука УС. У даљем тексту: ЗКП.

⁶ Треба нагласити да се означавање решења као строго или флексибилно, мора посматрати *искључиво* у контексту (не)могућности модификовања чињеничног описа дела. То је неопходно јер се и једно и друго решење могу испољавати као строго или флексибилно, у зависности из угла ког се субјекта или циља посматрају.

⁷ Више о томе у: [Шкулић 2018: 409–410]. Исти закључак се изводи и у: [Кнежевић 2012: 97–98].

строго становиште није у потпуности оствариво јер једноставно апсолутни идентитет између чињеничног описа оптужбе и пресуде није могућ. Увек ће се појавити макар минимални раскорак између та два чињенична описа што сматрамо потпуно неминовним, разумљивим и прихватљивим.⁸ С друге стране, ни флексибилно решење не може отићи у екстрем те омогућити да окривљени буде осуђен за неко сасвим друго дело од онога које му се ставља на терет оптужбом, без обзира што је оно доказано на главном претресу. Тако, на пример, није могуће да се окривљени гони за убиство, а да буде осуђен за кривично дело разбојништва.

С обзиром на то да ни један приступ није остварив у чистој форми, као неминовно намеће нам се питање могућности и обима (не)дозвољеног раскорака између чињеничног описа дела садржаног у оптужби и оног садржаног у пресуди. Од прихватања могућности разликовања и утврђивања обима могућег разликовања, директно зависи да ли ћемо се приклонити строгом или флексибилном решењу питања објективног идентитета оптужбе и пресуде.⁹

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ УЖЕГ (СТРОГОГ) РЕШЕЊА ЗАХТЕВА ОБЈЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА

Као основне карактеристике строгог решења у теорији се истиче да је само тужилац овлашћен да описом чињеничног стања одреди о чему жели да се суди. Суд би преузео улогу тужиоца уколико би оптуженом ставио на терет и чињенице које тужилац није обухватио описом дела, а то би представљало одступање од оптужног начела. Овакво решење јесте

⁸ Таква одступања могу се јавити у погледу било којих елемената чињеничног описа, али битно је да не мењају његову суштину. То ће, на пример, бити случајеви разликовања времена извршења за неколико сати у оквиру истог дана, околности да је дужина сечива ножа другачије описана, па се разликује за, на пример, 3 cm и слично. Да није тако, доспело би се у једну веома незгодну ситуацију која би доводила до апсурдних ситуација у пракси. На овом примеру најбоље се може видети крутост строгог решења уколико би се оно примењивало у свом екстрему. Разумљиво је и неопходно да суд буде везан догађајем који је предмет поступка, али да је у потпуности везан *чак и самим описом* сваке поједине релевантне чињенице садржаним у оптужби (и то већ и у детаљима), сматрамо исувише захтевним. Штавише, тако нешто не може се реално ни очекивати. Ово, дакле, важи само уколико околности нису такве природе да доведу до битне промене догађаја, а што би довело до тога да је по среди неко сасвим друго дело. Потврду нашег мишљења налазимо код Грубише који указује да суд може мењати околности које не представљају обележја кривичног дела попут времена, средства, начина извршења и предмета на ком је дело извршено и слично [Grubiša 1960a: 609]. У том смислу, сасвим исправно, Стефановић-Златић констатује да „апсолутни идентитет између чињеничног описа дела у оптужници и дела утврђеног на главном претресу скоро и не постоји” [Stefanović-Zlatić 1982: 112]. Такође се указује да су се многи аутори бавили спорним питањима објективног идентитета, али да су јединствени само у мишљењу да небитне чињенице које не чине обележја бића дела не утичу на идентитет дела [Стефановић-Златић: 1979: 453].

⁹ У нашој судској пракси често се примењује решење које суштински за основ има шире тумачење строгог решења које је ЗКП нормирао. Према том решењу, које се кристалисало деловањем јудикатуре, могуће је пресуду засновати на измењеном чињеничном стању (само уколико је посредни друкчије дело), уколико је оно повољније за оптуженог. Наведено становиште је резултат тумачења одредбе којом је утврђено правило строгог идентитета. Такво становиште отвара веома значајна питања која нису предмет овог рада.

круто јер сужава могућност иницијативе суда, али није супротно начелу истине јер јавни тужилац може накнадно да покрене поступак према стању утврђеном на главном претресу. Тако нешто представља несумњиво успоравање поступка, али то се не може приписати закону, већ неактивности тужиоца у току главног претреса [Vasiljević i Grubaš 1982: 542].

Јасно је да основни проблеми строгог решења до изражаја долазе само уколико јавни тужилац на главном претресу остане неактиван и не модификује оптужбу сходно резултатима главног претреса. Проблем се јавља и када јавни тужилац модификацијама оптужбе не обухвати целокупне резултате главног претреса, па стога неки део чињеничног стања утврђеног на главном претресу и даље остане необухваћен модификованом оптужбом.

Треба ипак бити коректан и скренути пажњу да неактивност не мора да буде последица нестручности, незаинтересованости или пак каквих других деструктивних фактора који делују на страни јавног тужиоца. Напротив, она може бити последица и сасвим оправданих околности. Исто закључује и Петрић када пише да изостанак модификовања оптужбе сасвим лако може бити последица околности да јавни тужилац не може увек на исти начин да оцени и процени изведене доказе, те изведе закључак о томе коју чињеницу ће суд узети за доказану, а коју неће. То је последица и околности да веће, односно судија појединац, мора на главном претресу поступак да води на начин који ће обезбедити да ниједна од странака, али ни други учесници поступка, не примете како ће суд оценити поједини доказ јер би то представљало опасно прејудуцирање ствари [Petrić 1980: 15].

Једна од најзначајнијих карактеристика мешовитог кривичног поступка је подела основних кривичнопроцесних функција. Према тој подели носилац функције оптужбе је овлашћени тужилац, носилац функције одбране је окривљени, док је функција суђења у рукама суда. То је од изузетног значаја јер су у питању функције које су међусобно супротстављене, а њихово вршење од стране различитих процесних субјеката треба, између осталог, да обезбеди непристрасност суда приликом одлучивања. Ипак, ми не видимо као проблематично да суд, приликом доношења одлуке, има одређену иницијативу у смислу уважавања и оних чињеница које су утврђене на главном претресу, али нису описане у оптужби. Наравно, све то под условом да је посреди исти историјски догађај, а не и гнусно друго кривично дело!¹⁰

Такође, приликом излагања о карактеристикама строгог решења, указује се да сужавање иницијативе суда не иде на штету утврђивања истине. Овако нешто можемо да прихватимо само условно и крајње ограничено. Наиме, с обзиром на то да суд према строгом решењу не може да уважи оно што је на главном претресу доказано али оптужбом није обухваћено, практично се долази у ситуацију да суд према том чињеничном стању

¹⁰ Становиште да мора бити генусно исто дело заступа највећи број аутора, између осталих и: [Petrić 1957: 346; Vasiljević 1971: 411–412; Стефановић-Златић 1979: 454].

треба да се понаша баш као да оно не постоји и да никада није ни доказано.¹¹ Тако нешто није ништа друго до управо ограничавање истине у том кривичном поступку. Чињеница да јавни тужилац може накнадно (али не и безизузетно у свим случајевима!) покренути кривични поступак,¹² тај проблем само делимично и рекли бисмо у сваком случају недовољно ублажава. То стога што грађани, који су често лаици, не познају фине процесне категорије и механизме, те на тај начин губе поверење у правосуђе јер је оно на тако очигледан начин зажмурило на истину и донело ослобађајућу пресуду.¹³ У том смислу, мишљења смо да истина није ограничена али само на једном начелном нивоу (уопштено посматрајући ствари ван конкретне кривичне процедуре!) и то неискључивањем могућности њеног накнадног утврђивања у поступку који би тужилац евентуално могао да покрене на основу резултата главног претреса.¹⁴ Ипак, у конкретном кривичном поступку неминовно је ограничена могућност утврђивања истине. Не треба previdети ни околност да се практични проблеми објективног идентитета јављају управо у односу на *конкретан* кривични догађај који је повод за покретање и вођење *конкретној* кривичног поступка, против персонално *конкретизованог* окривљеног.¹⁵ Из тог разлога питање

¹¹ Потпуно смо сагласни са тврдњом да би грађани током времена, уколико се не би утврђивала истина, изгубили поверење у судске процесе као правичне и ефективне [Summers 1999: 498].

¹² Треба ипак имати у виду да, с обзиром на то да то неће бити могуће у свим случајевима, не можемо говорити о аргументу који би у потребној мери отклонио приговоре упућене строгом решењу објективног идентитета.

¹³ Јасно је да јавност не мора да има правничка знања. То је од великог значаја јер, управо јавност стиче своје представе опажањем објективне датости, те на основу резултата тих опажања формира сопствена уверења у (не)истинитост и примереност, оправданост и правилност поступања суда и других државних органа. Опасно је да суд не уважи оно што је доказано на главном претресу, односно да игнорише утврђену истину о кривичном догађају, и то само да би се удовољило формалним захтевима начела акузаторности.

¹⁴ Описана начелна могућност накнадног утврђивања истине није нам задовољавајућа из простог разлога што је недовољна. Тиме се, наиме, слабе дејства генералне и специјалне превенције, штети угледу правосуђа и других државних органа, доводи у питање легитимност правних норми и у крајњој линији, санкционисања и циљева самог кривичног поступка као целине. Сасвим је очекивано да ће јавност тада стећи утисак да је кажњавање паушално и произвољно када суд санкцију није изрекао већ је очигледно чињенично стање занемарио само из формалних разлога. Такав проблем веома лако настаје нарочито уколико се има у виду да највећи део јавности и неће имати представу о постојању (а самим тим и деловању) формалних разлога који до описане ситуације доводе.

¹⁵ „Чињенично стање представља основицу судске одлуке. Зато је разјашњавање чињеничне стране кривичне ствари која је предмет суђења прва и основна обавеза сваког конкретног процеса” [Davidov 2011: 574–575]. Испуњење задатка који се пред кривични поступак поставља а огледа се у томе да нико невин не буде осуђен, а да се кривцу изрекне заслужена казна, не може се ни замислити без утврђења истине у сваком поједином случају [Марина 1962: 29]. Изрицање кривичне санкције претпоставља стварно извршење кривичног дела и постојање кривца, без тога оне не би биле санкције већ насиље [Живановић 1941: 147]. У потпуности је тачна констатација да су захтеви који се постављају пред модерног примењивача права чињенична и правна заснованост. Такође, уколико се има у виду предмет кривичног поступка, такав задатак који се поставља пред примењивача права се једноставно не може сматрати испуњеним уколико невини бивају осуђени, а учиниоци избегну кривичну санкцију, или се пак чини супротно, али на недопуштен начин [Циглер 1997: 382].

(не)ограничавања истине, треба сагледавати имајући у виду једну сасвим конкретну и практичну раван.¹⁶

Када је у питању ефикасност кривичног поступка у контексту строгог решења, закључујемо да ју је могуће сагледати из два угла.

С једне сйране, поступак окончан ослобађајућом пресудом по правилу ће бити ефикасан и јефтин. Уверени смо да тај поступак ипак не би могао и да се назове ефективним(!) јер један од циљева кривичног поступка – санкционисање учиниоца дела, није постигнут, што је последица неуважавања целокупног резултата главног претреса.¹⁷ На овом месту указујемо на тенденцију која је у последњим годинама веома заступљена у кривичном процесном праву. Посреди је скуп интервенција којима се поступак чини бржим, мање сложеним и што је више могуће јефтинијим. Јасно нам је да правосуђе захтева значајне материјалне ресурсе, што ниједна држава не може да занемари.¹⁸ Ипак, погрешно је по сваку цену тежити већој економичности. То из разлога што се тиме иде на штету основних циљева који се пред кривични поступак постављају и који његово вођење оправдавају чинећи основе његове легитимности. Пре свега, ту подразумевамо утврђивање истине у кривичном поступку. Једноставније речено, не сме се подлећи тенденцијама да се кривични поступак по сваку цену учини максимално јефтиним већ треба водити рачуна о томе да се кривични поступак не одуговлачи неоправдано.

Међутим, *с друге сйране*, чињеница да се за утврђено стање на главном претресу мора поднети нова оптужба на основу које би се водио сасвим нови кривични поступак јасно указује да се ради о непотребном одуговлачењу расправљања конкретне кривичне ствари што захтева одређено време и ресурсе. Из тог разлога би се у укупности, поводом историјског догађаја који се два пута¹⁹ (са разликама у опису) појављује као

¹⁶ Могуће је, наравно, проблеме објективног идентитета сагледавати и на теоријском нивоу, анализирањем карактеристика и начина испољавања проблема, нуђењем могућих одговора на те проблеме и слично. У таквим случајевима се, ипак, остаје на нивоу анализе правних норми, без њиховог попуњавања конкретном чињеничном компонентом која није ништа до конкретан кривични догађај. У таквим случајевима проблем је у знатно мањој мери опипљив.

¹⁷ Треба имати у виду да су могуће и ситуације када би, да је постојала могућност уважавања од стране суда чињеничног стања доказаног на главном претресу а оптужбом необухваћеног, требало донети ослобађајућу пресуду. Тада проблема нема, већ се до истог резултата стигло различитим процесним путем. Суд би у том случају ослобађајућу пресуду донео зато што се придржавао строгог деловања начела акузаторности и одредбе којом је нормирано правило објективног идентитета, те у том смислу немогућности уважавања пресудом оног што оптужбом није обухваћено, а не због тога што из чињеничног стања утврђеног на главном претресу произлази да окривљени дело није извршио. Мишљења смо да, у тим случајевима постојања раскорака чињеничног описа оптужбе и оног са главног претреса, начело акузаторности и одредба којом је нормирано правило објективног идентитета не иду на штету утврђивања истине у кривичној процедури. То стога што ће се у крајњој линији садржина пресуде подударати са истином. Ипак, треба имати у виду да ће такви исходи пре бити резултат случаја него циљаног деловања усмереног ка утврђивању истине.

¹⁸ Повећање популације прати истовремено повећање броја кривичних предмета у 20. веку, услед чега је повећан притисак за осмишљавањем процедуралних начина којима би се избегла скупа потрага за истином [Weigend 2019: 30].

¹⁹ Наравно, некада то неће ни бити могуће услед деловања начела *ne bis in idem* и правила *res iudicata*. Прецизирање које су то ситуације превазилази оквире овог рада, а у суштини

предмет поступка, проузроковали непотребно већи утросци времена и средстава.

Строго решење неминовно даје превагу начелу акузаторности. Као проблем ми видимо то што се начело акузаторности захтева у веома крутом виду искључујући могућност и најмањег одступања од чињеничног описа дела датог у оптужби.²⁰ Сматрамо да је то уједно и највећи проблем строгог решења објективног идентитета. Такав закључак изводимо из анализе односа начела акузаторности и начела истине. Истина у кривичном поступку је категорија од неспорног значаја. То је тако пре свега из разлога што пружа основ легитимности кривичном поступку и омогућује остваривање циљева који су му постављени.²¹ Из тог разлога могућности утврђивања истине не смеју бити ограничене преко потребне мере.²² Ипак, рекли бисмо да је баш то посреди у овом случају. Акузаторност, која се испољава активношћу тужиоца, треба да буде у функцији утврђивања

су последица чињеничног описа оптужбе, чињенично стање доказаног на главном претресу и њиховог међусобног односа. Тада приговори који се упућују крутости строгог решења значајно добијају на тежини. Иако та питања у овом раду нећемо обрадити, како не бисмо остали крајње површни у погледу тако значајног питања, учинићемо одређене напомене. Наиме, Грубиша је још 1960. године понудио правила за решавање питања објективног идентитета. Према њему, треба разликовати друкчије и друго дело. *Друкчије* дело је оно које је у суштини исто оно дело које је предмет оптужбе али се због модификација појављује у нешто измењеном виду. *Друго* дело је оно дело које је диспаратно оном из оптужбе [Grubiša 1960a: 604]. Ми смо мишљења да је ово веома значајно јер уколико се на претресу утврде такве околности могуће их је уважити само ако је дело у суштини исто, али ако је у питању неко генусно друго дело онда то неће бити могуће. Указује се, такође, да ће најчешћи случај бити да ће се у таквим ситуацијама радити о друкчијем делу. Уколико је пак у питању друго дело мора се поднети нова оптужба. Проблеми могу настати ако суд донесе ослобађајућу пресуду јер није доказано да је оптужени извршио кривично дело, пресуда је притом постала правноснажна, те је посреди друкчије дело. То стога што је тада могуће истаћи приговор пресуђене ствари. Проблема не би било уколико би тужилац изјавио жалбу против такве пресуде коју би другостепени суд усвојио. Тада би било могуће поступак поново водити [Stefanović-Zlatić 1982: 112]. Неминовно је дакле да се, у случају прихватимо ли строго решење, неће у свим случајевима моћи уважити целокупно чињенично стање које је утврђено на главном претресу. Није ли то управо ограничење истине? Те ситуације ће некада водити и до привилеговања оптуженог, и то, мишљења смо, преко прихватљиве мере. О значају одређења појма истог дела у контексту правноснажности видети излагања у: [Damaška 1961]. Та излагања се у одређеној мери односе и на питања нашег рада.

²⁰ Петрић указује да теоријска поставка која се, као камен темељац уграђује у сва разматрања о идентитету пресуде и оптужбе је принцип акузаторности, који се, међутим, *айсолоутизира до ајсурга* [Petrić 1980: 11]. Петрић је изричит и када констатује да: „Чврста везаност суда за оптужбу доводи често до тога, да пресуде буду формално исправне, а суштински, материјално, нетачне и неприхватљиве, а такве пресуде су неспојиве са социјалистичком законитошћу” [Petrić 1957: 356].

²¹ Немојмо заборавити да је већ у члану 1 ставу 1 ЗКП прописано да Законик утврђује правила чији је циљ да нико невин не буде осуђен, а да се учиниоцу кривичног дела изрекне кривична санкција под условима које прописује кривични закон, на основу законито и правично спроведеног поступка. Јасно је да се овако постављени циљ кривичне процедуре може постићи само уколико се у поступку утврди истина о кривичном догађају.

²² Наведено никако не значи да се истина може утврђивати по сваку цену, на било који начин и било којим методима и поступцима. Управо због тога, иако истина има огроман и неспоран значај, не сме се апсолутизирати. Из тог разлога Петерс указује да није прихватљива истина постигнута на било који начин, већ само она која је утврђена у морално беспрекорној форми. Због људског достојанства морају се искључити неки методи, иако би могли допринети утврђивању истине, уопште и у датом случају [Peters 1985: 83].

истине.²³ Сходно томе, иако су функција оптужбе и функција пресуђења у рукама различитих процесних субјеката, на одређени начин оне су према циљном усмерењу и на истој линији.²⁴ Због тога, начело акузаторности треба разумети као средство које треба да допринесе постизању одређеног циља – истине, а тиме и циљу кривичне процедуре као целине.²⁵ Мишљења смо да супротно не би имало оправдања јер би доводило до тога да се форма појављује као циљ, а не суштина ствари.²⁶ Управо то ми видимо као највећи недостатак строгог решења објективног идентитета.

Сматрамо да такав недостатак не може да отклони ни околност која се наводи као предност строгог решења објективног идентитета, а то је право окривљеног да зна шта му се ставља на терет како би на одговарајући начин могао да припреми своју одбрану. Мишљења смо да проблем одбране треба решавати другим процесним механизмима, а не крутом применом начела акузаторности.

Напоследку можемо констатовати да ЗКП прихвата управо строго решење објективног идентитета. То произлази из одредбе члана 420 став 1 којом је прописано да се пресуда може односити само на лице које је оптужено и *само на дело које је предмет оптужбе садржане у поднесеној или на главном претресу измењеној или проширеној оптужници*.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ШИРЕГ (ФЛЕКСИБИЛНОГ) РЕШЕЊА ЗАХТЕВА ОБЈЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА

Када је у питању шире (флексибилно) решење захтева објективног идентитета као његове типичне карактеристике наводе се околности да суд суди о одређеном догађају неvezано за оно што је утврђено у претходном поступку. Од значаја је само да се околности које су пред судом утврђене односе на исто дело, али није битно да ли су унете у чињенични опис оптужбе. Такво решење одговара материјалној истини јер је суд у прилици да суди о ономе што се стварно догодило и баш за то да осуди окривљеног. Предност је и то што суд није везан тужиоцемов грешком или невештином услед којих би морао да донесе ослобађајућу или одбијајућу пресуду. У случају супротног поступања дошло би се у нерешиву

²³ Штетна дејства начела наступају када се не уоче њихове основне карактеристике, већ се фетишизирају и постају недодирљиве догме које се не смеју подвргнути критичком испитивању. Тада начела паралишу кривични поступак и *спречавају остваривање његовој основној циља*. Треба имати у виду да кривични поступак не постоји због начела, већ обрнуто, начела постоје да би се лакше постигао циљ кривичног поступка [Грубач 1994: 67].

²⁴ Суд је у обавези да суди непристрасно и објективно, а све то како би се утврдила истина, без обзира на то шта је истинито у конкретном кривичном поступку. Јавни тужилац, пак, треба подношењем оптужбе и учествовањем у поступку да створи могућност за вођење кривичног поступка и ангажовање суда, али и да својим активним учествовањем у доказном поступку допринесе утврђивању истине у кривичном поступку.

²⁵ Исти однос се правилно закључује и у: [Petrić 1980: 20]. Такође, прецизира се да уколико је потребно ограничити начело истине или начело акузаторности треба одабрати решење према којем ће се ограничити начело акузаторности, односно средство у описаном међусобном односу.

²⁶ До таквог стања би неминовно дошло уколико би начело акузаторности било само себи циљ.

ситуацију – суд не би могао да изрекне пресуду за оно што је у оптужници наведено јер је главни претрес показао да се то није тако догодило, а за оно што се догодило не може да изрекне пресуду јер није садржано у оптужници [Vasiljević 1957: 304–305].

Флексибилно решење има очигледне предности. Пре свега, сматрамо да је однос начела акузаторности и начела истине правилно сагледан и уважен. На тај начин је онемогућено да форма постане сама себи циљ, а све то на штету суштине ствари. Мишљења смо да из тако постављеног односа јасно произлази да је створена одговарајућа претпоставка за утврђивање истине о кривичном догађају поводом ког се кривични поступак води, те је тиме омогућено и остваривање програмског циља кривичне процедуре утврђеног чланом 1 ставом 1 ЗКП. Такође, тиме се кривичном поступку пружа један значајан основ легитимности.

Ипак, флексибилном решењу се упућују и одређени приговори. Наиме, као озбиљна мањкавост се истиче да уважавајући оно чињенично стање које је доказано на главном претресу а оптужбом није обухваћено, суд у суштини преузима улогу тужиоца.

Иако суд преузима улогу тужиоца,²⁷ сматрамо да то, ипак, не мора само по себи и безизузетно представљати проблем. Велико је питање у којој мери то заиста мора да производи одређене процесне ефекте и који је значај последица тих ефеката. То питање је потребно сагледати са више аспеката како би се донео правилан закључак, а наше размишљање по том питању може се изложити у следећим редовима. Суд суди поводом одређеног догађаја који је извршен од стране одређеног лица и који је законом предвиђен као противправан. Сазнање суда за такав догађај представља оптужба овлашћеног тужиоца која је иницијални акт који треба да омеђи предмет расправљања у кривичном поступку. Оптужница је уједно и основ за ангажовање суда. Обзиром на важење презумпције невиности, ма колико очигледно и неспорно било извршење кривичног дела, потребно је у законом одређеној форми извести одређене доказе којима би се достигла извесност у том погледу. Током доказног поступка изводе се докази, што се чини активностима учесника кривичног поступка. Након спроведеног доказног поступка правно релевантне чињенице су или доказане или нису. Уколико су, пак, доказане и одређене чињенице које нису биле обухваћене оптужбом или су другачије оптужбом описане, имамо ситуацију разликовања чињеничних описа. Тада суду само остаје да оно стање које је доказано у кривичном поступку пресудом уважи или не уважи. Другим речима, поступање суда тада само карактерише одабир поступања по строгом или флексибилном решењу захтева објективног идентитета.²⁸ Уколико поступи по флексибилном решењу суд је пресудом само правно верификовао доказано чињенично стање.

²⁷ Тако и: [Grubiša 1960b: 462–463; Бркић 2014: 406].

²⁸ Не треба превидети чињеницу да важећи ЗКП нормира строго решење захтева објективног идентитета, те суд у нашем праву практично и нема описану могућност избора између два решења. Из тог разлога наша излагања су теоријског карактера.

Разликовање чињеничних описа оптужбе и пресуде само је директна последица доказног поступка који је резултирао доказаношћу описа дела другачијег од оног наведеног у оптужби. Такав (другачији) чињенични опис који је доказан на главном претресу последица је предузимања доказних радњи.²⁹

Слично мишљења је и Петрић који констатује да подношењем оптужбе тужилац ставља захтев суду да донесе одлуку о одређеном материјално правном односу. Материјално правни однос је један и он се мора утврдити. Предмет оптужбе је догађај онако како се одиграо у стварности, па је тај догађај предмет оптужбе, а није предмет оптужбе само чињенични опис дат у оптужби. Уколико тужилац не узме у обзир нове чињенице, суд их може узети у обзир јер су оне битни део догађаја који је предмет оптужбе, па суд ниуколико не узима на себе улогу тужиоца [Petrić 1980: 18–21].³⁰

Такође, разликовање чињеничних стања последица је и мање или веће, али свакако неспорне, непредвидивости резултата појединих доказних радњи, њиховог међусобног односа, али и доказног поступка уопште.³¹

Доказна активност суда као узрок разликовања чињеничних описа дела

С обзиром на то да је улога суда у овом контексту доста сложена и испољава се на више начина, потребно је на овом месту учинити додатна појашњења.

²⁹ Наравно у одређеном смислу, утврђено чињенично стање јесте резултат активног поступања суда. Међутим, на овом месту, под тим треба подразумевати искључиво радње руковођења главним претресом попут, на пример, одржавања процесне дисциплине, заштите учесника поступка и слично.

³⁰ Треба бити крајње коректан и нагласити на овом месту да Петрић своје мишљење износи у односу на чланове 322 и 323 Нацрта Законика о кривичном поступку од 14. јула 1953. године, који су предвиђали флексибилно решење, али који никад нису усвојени у том облику, те се у суштини остало при строгом решењу. Поменути аутор указује: „Ако би се прихватило решење питања идентитета на начин постављен у члану 322 и 323 Нацрта Законика о кривичном поступку, суд нити би преузео улогу тужиоца нити би се деформисала улога суда.” Из тог разлога тумачењем се може извести закључак да поменути аутор сматра да, у случају важења строгог решења, које је сада и важећим ЗКП нормирано, суд ипак преузима улогу тужиоца уколико уважи чињенично стање утврђено на главном претресу које се разликује од оног датог у оптужби.

³¹ Тако је, на пример, могуће да налаз и мишљење вештака или исказ сведока доведу до раскорака међу чињеничним описима дела. Тужилац који је сматрао да ће вештачење потврдити наводе оптужбе, може се наћи у ситуацији да налаз и мишљење вештака заправо буду у корист окривљеног. Исто је могуће и у погледу исказа сведока. С друге стране, нису немогуће ни процесне ситуације у којима исказ сведока иде у корист оптужбе а не одбране, иако је окривљени очекивао да ће садржина исказа сведока бити у његову корист. Описане ситуације треба прихватити као последицу немогућности апсолутног управљања било којим догађајем, па према томе и кривичним поступком, а у суштини нису ништа друго до отелотворење *принципа процесне аквизиције*. Према том принципу није од значаја на основу чије иницијативе је доказ унет у кривични поступак. Након овог поступка, доказ се одваја од субјекта од ког је проистекао и постаје аквизиција (тековина) поступка, те се свако на њега може позивати и њиме располагати. Више о томе у: [Grubač 2009: 250].

Већ је описана ситуација да суд једноставно одлучује о чињеничном стању које је настало без његове доказне иницијативе, само на основу доказних иницијатива и активности странака (али и других учесника) кривичног поступка. Могуће су, међутим, и ситуације у којима суд одређује извођење доказа које ни једна од странака није предложила. Према члану 15 ставу 4 ЗКП суд може дати налог странци да предложи допунске доказе или изузетно сам одредити да се такви докази изведу, ако оцени да су изведени докази противречни или нејасни и да је то неопходно да би се предмет доказивања свестрано расправио.

Тада је суд доказно активан, те се услед резултата његове активности може доћи у ситуацију разликовања чињеничних описа.³² У том случају суд поступа искључиво на основу квалитета чињеничне грађе и квалитета и кредибилитета изведених доказа, односно њихове (не)подобности да отклоне и последњу сумњу у погледу предмета кривичног поступка. У овом случају суд је чак у већој мери ангажован у погледу утврђивања чињеничног стања него у случају када пресудом уважава чињенично стање доказано на главном претресу без његове доказне иницијативе. Суд тако поступа у циљу утврђивања чињеничног стања неопходног за доношење законите и правилне судске одлуке.³³ Такође, треба запазити да то суд чини имајући у виду неопходност правилног и потпуног утврђивања чињеничног стања као критеријум, без обзира да ли то у крајњем исходу иде у корист једној или другој странци у поступку (у неким случајевима страначку корисност доказа неће бити могуће *a priori* утврдити). Истина се једноставно мора утврдити каква год она била и ма коме она ишла у корист или на штету.

На основу свега изложеног лако закључујемо да се суд налази у једној ситуацији која је, чини нам се, помало чак и апсурдна. Наиме, сматрамо да је суд у обавези да утврди истину у кривичном поступку.³⁴ Из тог раз-

³² Уколико имамо у виду критеријуме на основу којих суд утврђује неопходност сопственог ангажовања, а то су противречност и нејасност доказа и неопходност свестраног расправљања ствари, сасвим је очекивано да до разликовања у чињеничним описима дође. То стога што свестрано расправљање по логици подразумева контрадикторност која се огледа у супротстављању чињеница и доказа, а све то у крајњој линији омогућује настанак новог квалитета који мора да се огледа у утврђеном истинитом чињеничном стању. Управо то мора бити *ratio* ангажовања суда.

³³ Најпростије речено, када се нађе у ситуацији разликовања чињеничних стања којој није допринео сопственим доказним ангажовањем, а што резултује неопходношћу избора једног или другог решења, суд је заправо стављен пред свршен чин. Уколико се суд доказно активира, па услед (и) тих активности дође до разликовања чињеничних стања, суд се нашао пред свршеним чином само у погледу неопходности избора између две могућности, али не и у погледу разликовања чињеничних стања. То стога што је и суд таквом чињеничном стању у доказном смислу допринео.

³⁴ Без детаљних објашњења, јер то није предмет наше анализе, указујемо да смо, иако истина у ЗКП није баш омиљена категорија, мишљења да се она ипак у кривичном поступку мора утврдити. Таква неопходност проистиче из циља кривичне процедуре постављеног чланом 1 ставу 1 ЗКП. То стога што се такав циљ не може постићи уколико се истина не утврди. Такође, неопходност утврђивања истине произлази и из жалбеног разлога који се огледа у погрешном и непотпуно утврђеном чињеничном стању, које треба да омогући активирање механизма за отклањање недостатака у чињеничном стању и сходно томе омогући

лога му се дају и одређена овлашћења у смислу доказних активности.³⁵ Дакле, од суда се очекује да оствари одређени циљ и за то му се дају одређена средства и ту проблема нема. Па ипак, уколико суд истину утврди на начин који нам са аспекта начела акузаторности није прихватљив, доспева у један озбиљан проблем. То, стога, што на утврђену истину мора да зажмури само из разлога што се опис разликује од оног описаног у оптужби. Уколико, пак, не зажмури и не занемари оно чињенично стање које је на главном претресу доказано већ га пресудом обухвати, поступа противно одредби којом је прихваћено строго решење захтева објективног идентитета, а у неким случајевима чак чини и апсолутно битну повреду одредби поступка која се огледа у прекорачењу оптужбе.³⁶ Јасно је да је положај суда у знатној мери незавидан.

Занимљиво је да се апсолутно не доводи у питање неопходност доказне активности суда.³⁷ Она је у ранијим периодима била утврђена законским прописом у виду одредбе којом је у суштини утврђено начело истине и према којој је суд био дужан да истинито и потпуно утврди чињенице које су од важности за доношење законите одлуке. Дакле, доказна активност суда сматра се неопходном па се, управо обрнуто, критикује сада постојећа изразита доказна пасивизација суда која је утврђена важећим ЗКП.³⁸ Приговара се, према томе, једино ограничавању доказне активности суда, што само потврђује значај који суд има у поступку доказивања правно релевантних чињеница.

Упркос наведеном, као проблем се препознају ситуације разликовања чињеничних стања, а које лако могу настати (и) доказном активношћу суда. Суду се, дакле, оставља могућност доказног активирања зарад истинитог утврђивања чињеничног стања, па се потом ипак суд ограничава у контексту могућности да пресудом обухвати то чињенично стање уколико оно није у оптужби описано. На исти начин, суд је ограничен и у оним случајевима када је до раскорака дошло без његове доказне иницијативе.

Ограничења суда су, према томе, изричито прописана одредбом ЗКП којом је прихваћено строго решење питања објективног идентитета,³⁹ а у неким случајевима и одредби којом је прописана апсолутно битна по-

утврђивање истине. Све наведено нам јасно указује да је актуелни третман истине у кривичном поступку неприродан у потпуности.

³⁵ С обзиром на то да је доказна активност суда у ЗКП прописана само као могућност и изузетност, вероватно случајеви разликовања чињеничних описа који су последица доказног ангажовања суда неће бити чести. Међутим, иако је поље могућности на тај начин у великој мери сужено, оно ипак није у потпуности искључено.

³⁶ По логици ствари, суд ће прекорачити оптужбу само уколико пресудом обухвати чињенично стање из ког произлази теже дело. Уколико, пак, пресудом обухвати чињенично стање које чини лакше дело, такве повреде нема будући да се кретао у оквиру чињеничног описа датог у оптужби.

³⁷ Тако нешто, не само да би било искључиво погрешно, већ би се противило и елементарној процесној логици, нарочито уколико се има у виду одељеност основних процесних функција и тип кривичног поступка.

³⁸ Више о томе: [Бркић 2013: 135–138; Шкулић и др. 2012: 74–76].

³⁹ Члан 420, став 1 ЗКП.

вреда одредби поступка.⁴⁰ Уколико се суд доказно не активира, те услед тога чињенично стање не буде правилно и потпуно утврђено, у проблему је, јер му се може приговорити да није искористио све расположиве могућности које су му ради тога стављене на располагање.⁴¹ С друге стране, уколико се суд доказно активира и истину утврди, али дође до разликовања у чињеничним описима дела, морао би да зажмури на истину, те тад практично само због форме једноставно неће моћи да удовољи неопходности да пресудом истинито чињенично стање потврди. Уколико пак пресудом истинито стање (које је шире или теже од оног садржаног у оптужби, а у сваком случају чини теже кривично дело или тежи облик кривичног дела⁴²) правно верификује, поново се јавља озбиљан проблем јер је суд учинио повреду одредби кривичног поступка, и то ону коју ЗКП утврђује као апсолутно битну.⁴³

То је веома занимљива ситуација будући да се одређена правила кривичне процедуре јављају као ограничење суда да пресудом обухвати истинито чињенично стање,⁴⁴ а што даље значи да је посреди и ограничење циљева постављених пред кривични поступак као целину.

Право на одбрану у контексту ширег решења

Као логична последица наших претходних излагања поставља се питање права окривљеног, и то оног најважнијег, а то је право на одбрану.⁴⁵ Уколико се пође од тезе да суд фактички преузима улогу тужиоца у погледу чињеница које су доказане али нису биле оптужбом обухваћене, може се сматрати да је право на одбрану повређено. То стога што је окривљени осуђен за нешто што му није било оптужбом стављено на терет, те у том делу није имао могућност да припрема и износи своју одбрану. У описаном контексту, с обзиром на то да је окривљени осуђен за нешто

⁴⁰ Члан 438, став 1, тачка 9 ЗКП, а некада то може бити и повреда из члана 438, став 2, тачка 3 ЗКП.

⁴¹ С обзиром на то да ЗКП не садржи одредбу којом је изричито прописана неопходност утврђивања истине, а ни процесне санкције уколико не искористи могућност сопственог ангажовања у доказном смислу, приговор упућен суду био би донекле лакши. Ипак не значи то да је суштински посматрано проблем умањен. Сматрамо да је управо обрнуто, читав проблем је добио нову, тежу димензију.

⁴² Грубиша указује да је допуштено и разумљиво само одступање од већег ка мањем, али не и обрнуто. То стога што је мање садржано у већем, а веће не може бити садржано у мањем. Према томе, могуће би било да се оптужени за разбојништво осуди за крађу (и то у строгим оквирима оптужбе), док обрнуто није могуће [Grubiša 1960a: 605].

⁴³ Суд је у том случају оптужбу прекорачио. Уколико пресудом обухвати уже чињенично стање од оног наведеног у оптужби или пак донесе ослобађајућу пресуду за дело које се оптужбом ставља на терет, отвара се мноштво других питања попут деловања начела *ne bis in idem*, правила *res iudicata* и друго.

⁴⁴ Бајер указује да „Форме (начини поступања) кривичног поступка морају бити такве, да осигуравају, а не смију бити такве, да угрожавају сазнање истине у томе поступку” [Bayet 1950: 102].

⁴⁵ Положај окривљеног се мењао с обзиром на садржину и могућности реализације права на одбрану, те није претерано рећи да је историја кривичног поступка у ствари историја права на одбрану и обрнуто [Stefanović-Zlatić 1982: 24].

што му у моменту припреме одбране није било познато, онемогућено му је да расправља о тим чињеницама, те је тиме ограничено и начело контрадикторности. То заиста јесте озбиљан приговор који се може упутити флексибилном решењу. Немојмо заборавити да се истина, колико год да је она важна категорија и вредност у кривичном поступку, не сме утврђивати по сваку цену.

Према томе, читава прича се значајно компликује када у њу уведемо право на одбрану. Није проблем уважавање од стране суда оног стања које је на претресу доказано а оптужбом необухваћено (без обзира на то да ли је постојала доказна активност и допринос суда у том контексту). То није проблем само по себи. Не сматрамо то у битној мери проблемом чак ни са аспекта начела акузаторности. Мишљења смо да се проблем у битном јавља тек када у причу уведемо право на одбрану које представља околност која читавој ситуацији даје један сасвим нови квалитет. На тај начин и разлози упућивања приговора флексибилном решењу објективног идентитета постају сасвим јасни.

Ипак, сматрамо да се приговор поступања на штету одбране може релативно лако отклонити, те да је кроз несметано уважавање оног чињеничног стања које је утврђено на главном претресу а није оптужбом обухваћено (понављамо и на овом месту да посредни мора бити генусно исто дело!⁴⁶), могуће утврдити истину без ограничења права окривљеног на одбрану. Приговор се, наиме, може отклонити тако што ће се окривљеном дати могућност да се изјасни у погледу чињеница које нису биле обухваћене оптужбом.⁴⁷ Суд у том случају може да прекине главни претрес ради припремања додатне одбране и на тај начин окривљеном омогући припремање одбране у односу на целокупно чињенично стање. Тиме би се доследно спровело начело контрадикторности и право на одбрану би било очувано. Такође, што је веома значајно, приговор да је суд преузео функцију оптужбе минимизирао би се отклањањем могућности наступања штетних процесних последица услед тога. Наведена могућност отклањања приговора ишла би у прилог и начелу процесне економије (које је у последње време нарочито потенцирано) јер прекид поступка ради припремања одбране може да траје најдуже 15 дана.⁴⁸ Тиме се поступак не би значајно продужио, нити би се створили знатно већи материјални трошкови. Процесна економичност би се очувала и из разлога отклањања потребе да се евентуално подноси нова оптужба и на основу ње води сасвим нови кривични поступак. Из тог разлога смо мишљења да би суд могућност прекида поступка ради припремања одбране требао да кори-

⁴⁶ Грубишино схватање нам је у овом смислу веома интересантно јер тврди да по ширем решењу објективног идентитета суд може да осуди само за друкчије дело од оног описаног у оптужби, док према строгом решењу не може да осуди ни за друкчије дело [Grubiša 1960a: 604]. С друге стране, пак имамо ауторе попут, на пример Смаића, који заступајући шире решење допуштају далекосежнија одступања од описа оптужбе [Smaić 1954].

⁴⁷ У теорији се јасно указује да од ширег решења не може бити штете уколико је у основи догађај остао исти и уколико се окривљеном пружи могућност да припреми и изложи своју одбрану [Vasiljević 1971: 414].

⁴⁸ Члан 386, став 2 ЗКП.

сти, иако је чланом 386, ставу 1 ЗКП прекид прописан само као могућност, не и обавеза. Иако одредба члана 386 ЗКП није специјална у смислу да се односи искључиво на проблем објективног идентитета, под њу се могу подвести и случајеви потребе припремања одбране у ситуацијама разликовања чињеничних стања.

На описани начин форма не би била повређена, а суштина не би била ограничена зарад удовољавања форми, односно не би посредила ситуација да је циљ ограничен средством у функцији постизања циља.⁴⁹ Васиљевић чак истиче да је окривљеном потпуно свеједно да ли му се суди за дело како је оно описано у оптужби или како се покаже на главном претресу, ако је у суштини догађај остао исти, а све, наравно, под претпоставком да му се пружи могућност да припреми и изложи своју одбрану [Vasiljević 1957: 305].⁵⁰ Са оваквом тврдњом смо потпуно сагласни.

Из наведеног произлази да би била испуњена основна сврха кривичног поступка, а то је правилно решавање материјално правног захтева, у конкретном кривичном поступку и у оним случајевима када тужилац не модификује оптужбу сходно резултатима главног претреса.⁵¹

Уколико се након свега флексибилном решењу упуту приговор да даје начелу истине предност на штету начела акузаторности, једноставно то треба прихватити као неминовност структуре кривичног поступка и постављених му циљева.⁵² Оно што је у том контексту најзначајније, јесте да су процесне последице ограничења начела акузаторности околности да је суд преузео функцију оптужбе отклоњене давањем адекватне могућности окривљеном да припреми и суду презентује своју одбрану у односу на целокупно чињенично стање утврђено на главном претресу које ће пресудом потом бити обухваћено. Сходно томе, не би био осуђен за наводе у погледу којих му није пружена могућност да се изјасни.

⁴⁹ Нелогично би било да се као препрека остварењу циља кривичне процедуре јаве управо правила процедуре која не би имала оправдања за то. Право на одбрану би се испољило у том смислу будући да постоји процесни механизам којим оно може бити очувано и у случајевима разликовања чињеничних описа.

⁵⁰ Смаић, такође, констатује да сваке измене и допуњавања, па и изостављања, морају бити предмет расправљања на главној расправи, макар се она морала одложити ради тога [Smaić 1954: 145].

⁵¹ Сматрамо да је исправна тврдња према којој суд мора да утврди истину, без обзира на то што јавни тужилац није на главном претресу изменио своју оптужбу, те неће постојати повреда идентитета уколико конкретна околност није битно обележје кривичног дела [Шкулић 2007: 1117].

⁵² Стефановић-Златић у том смислу констатује да је савремени мешовити кривични поступак све мање чист, па принципи немају апсолутни значај, већ се дајући предност једном принципу, допуштају мања или већа одступања од других принципа, имајући у виду остварење сврхе кривичног поступка у целини [Стефановић-Златић 1979: 457]. Уколико се начела схвате као окамењене форме које се смеју подвргавати критичком испитивању паралисаће поступак и онемогућити постизање његовог циља. Начела немају апсолутну снагу и стога је потребна њихова координација како би свако добило онолико места колико заслужује [Грубач 1994: 66–67]. Према томе уколико начело истине није апсолутно и не сме се утврђивати по сваку цену упркос програмском циљу утврђеном чланом 1, ставом 1 ЗКП, тим пре ни начело акузаторности не треба схватати, а још мање примењивати, без могућности одступања у одређеној мери.

ЗАКЉУЧАК

Чињеница је да објективни идентитет дуго времена заокупља пажњу теоретичара, али и судске праксе. Упркос томе и даље нема сагласности о правилу којим би се решавао проблем објективног идентитета. То јасно указује на сложеност проблема и последице до којих би дошло применом решења тог проблема. Као што је готово увек случај када је посредни споран и сложен проблем, број одговора који се нуди као решење је велик.

У теорији постоје два начелна решења проблема објективног идентитета, једно је строго, друго је флексибилно.⁵³ Настанак различитих решења последица је различитих околности. Пре свега, то је значај категорија које до проблема доводе и на које се он односи, били директно, било индиректно. Ни једно решење није имуно на проблеме што је и логично уколико се има виду број уплетених фактора.

Према строгом (ширем) решењу суд је везан описом дела датим у оптужби. Сматрамо да је то решење доста круто. С друге стране, сматрамо да флексибилно (шире) решење нуди бољи однос начела акузаторности и истине, али оно трпи озбиљне приговоре у контексту права на одбрану. Конкретно, указује се да оно онемогућује доследну реализацију права на одбрану, што за последицу има погоршање процесног положаја окривљеног.

Мишљења смо да се тај проблем може решити релативно лако и без опасности да се доведу у питање циљ, а самим тим и легитимност кривичне процедуре. Начин за то видимо у коришћењу могућности прекида поступка ради припремања одбране. Тиме би се одбрани пружила могућност да се припреми у односу на целокупно чињенично стање утврђено на главном претресу, без обзира на то што оно у оптужби није било наведено, нити је овлашћени тужилац оптужбу модификовао у том смислу.

Све наведено је могуће само уколико су чињеничне модификације такве да дело које је предмет кривичног поступка у основи остане исто. Настале промене које би се могле толерисати, дакле, могу бити искључиво такве природе да доведу до тога да дело постане унеколико другачије, али никако да постане (генусно) друго дело.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бркић, Снежана (2013). *Кривично процесно право II*. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду.
- Бркић, Снежана (2014). *Кривично процесно право I*. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду.
- Васиљевић, Тихомир и Момчило Грубач (2002). *Коментар Законика о кривичном процесу*. Београд: Службени гласник.
- Грубач, Момчило (1994). Начела кривичног поступка и њихова трансформација. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 97: 65–97.

⁵³ Већ је указано и на решење које полази од ширег тумачења строгог решења, а представља само веома упитно тумачење одредбе ЗКП.

- Живановић, Тома (1941). *Основни проблеми Кривичној и Грађанској процесној права (посијука)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Кнежевић, Саша (2012). *Основна начела кривичној процесној права*. Ниш: СКЦ.
- Мајић, Миодраг (2011). Чињенични идентитет пресуде и оптужбе: преиспитивање граница дозвољеног одступања. *Билтен Врховној касационој суда*, 2: 85–105.
- Марина, Панта (1962). О погрешном и непотпуно утврђеном чињеничном стању у кривичној пресуди. *Анали Правној факултету у Београду*, 1–2: 27–39.
- Петрић, Бранко (1954). Однос пресуде и оптужбе. *Анали Правној факултету у Београду*, 1: 89–93.
- Стефановић-Златић, Милица (1979). Објективни идентитет пресуде и оптужбе у Закону о кривичном поступку од 1976. године. *Анали Правној факултету у Београду*, 5–6: 451–462.
- Циглер, Снежана (1997). О циљевима кривичног поступка. *Гласник Адвокајске коморе Војводине*, 10: 379–387.
- Шкулић, Милан (2007). *Коментар Законика о кривичном посијуку*. Београд: Службени гласник.
- Шкулић, Милан (2018). *Кривично процесно право*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Шкулић, Милан и Горан Илић (2012). *Реформа у сџилу „један корак напред – два корак назад”*, Београд: Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије; Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу; Правни факултет Универзитета у Београду.
- Bajović, Vanja (2015). *O činjenicama i istini u krivičnom postupku*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bayer, Vladimir (1950). *Teorija krivičnog postupka FNR Jugoslavije*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Damaška, Mirjan (1961). O pojmu istog djela za potrebe pravomoćnosti. *Naša zakonitost (Zg.)*, 1–2: 16–26.
- Davidov, Strahinja (2011). Načelo istine u krivičnom postupku – između negiranja i potrebe. *Revija za kriminologiju i krivično pravo (Bg.)*, 2–3: 573–587.
- Grubač, Momčilo (2009). *Krivično procesno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union i Službeni glasnik.
- Grubiša, Mladen (1960b). Pitanje objektivnog identiteta presude i optužbe. *Naša zakonitost*, 9–10: 452–469.
- Grubiša, Mladen (1960a). Pravila za praktično rješavanje pitanja objektivnog identiteta presude i optužbe. *Naša zakonitost*, 11–12: 601–618.
- Peters, Karl (1985). *Strafprozess*. Heidelberg: C.F. Müller.
- Petrić, Branko (1957). Identitet presude i optužbe. *Naša zakonitost*, 9–10: 345–357.
- Petrić, Branko (1980). Identitet presude i optužbe u krivičnom postupku. *Pravni život*, 6–7: 5–49.
- Smaić, Nikola (1954). O odnosu presude prema optužbi. *Naša zakonitost*, 6–7: 139–152.
- Stefanović-Zlatić, Milica (1982). *Povlastice okrivljenog u jugosloveskom krivičnom postupku*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Summers, Robert S. (1999). Formal Legal Truth and Substantive Truth in Judicial Fact-Finding – Their Justified Divergence in Some Particular Cases. *Law and Philosophy*, 5: 497–511.
- Vasiljević, Tihomir (1957). *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*. Beograd: Savremena administracija.
- Vasiljević, Tihomir (1971). *Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SRJ.
- Vasiljević, Tihomir i Momčilo Grubač (1982). *Komentar Zakona o krivičnom postupku*. Beograd: Savremena administracija.
- Weigend, Thomas (2019). Truth in Criminal Law and Procedure. *Juridica International*, 28: 28–36.

Пропис

Законик о кривичном поступку, *Службени њласник РС*, број 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14, 35/19, 27/21 – одлука УС и 62/21 – одлука УС.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/1/12

Accepted: 2025/2/20

BASIC APPROACHES TO THE REQUIREMENT OF OBJECTIVE IDENTITY
OF THE ACCUSATION AND JUDGMENT: THE (IN)POSSIBILITY
OF MODIFYING THE FACTUAL DESCRIPTION OF THE OFFENSE

by

SINIŠA MORAVAC⁵⁴
moravacsinisa1994@gmail.com

SUMMARY: Objective identity represents the rule according to which the judgment is limited by the content of the accusation. However, in judicial practice, various factors often lead to discrepancies between the factual situation stated in the accusation and the factual situation proven in trial. In such cases, the question arises: Can the verdict encompass a factual situation that differs from the one in the accusation? This issue is highly complex, and directly linked to fundamental procedural principles. Additionally, its resolution has a significant impact on the right to defense. Taking into account all the circumstances and mutual influences, relationships and consequences on the categories to which the question of objective identity refers, over time, two main approaches to this problem have emerged. The first holds that the court cannot in any case modify the factual situation given in the accusation. The second allows the judgment to include a proven factual situation that differs to a certain extent from the one described in the accusation. Our attention will be focused exclusively on the analysis of the mentioned two solutions to the problem of objective identity, all with the goal of analyzing their advantages and disadvantages. We will also suggest how it is possible to eliminate the negative consequences for the right to defense caused by the approach that permits the inclusion of facts not originally stated in the accusation.

KEYWORDS: Accusatory principle; Truth; Criminal procedure; Accusation; Verdict

⁵⁴ Doctoral student at the Faculty of Law, University of Belgrade.

UDC 72(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2593033K>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 26. 9. 2024.
Прихваћен: 30. 9. 2024.

ТРАДИЦИОНАЛНА АРХИТЕКТУРА ГОРЊЕГ ПОДРИЊА Простор између Косјерића, Бајине Баште и Љубовије

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ
Спортска академија Београд
Мајке Јевросиме 15, Београд, Србија
dkuzovic@gmail.com

САЖЕТАК: Рад приказује традиционалну архитектуру простора између Бајине Баште, Косјерића и Љубовије, а дуж десне обале реке Дрине. Материјал је прикупљен крајем 90-их година 20. века. Анализиране су организације куће: са једном, две, три и четири просторије, потом спратност кућа: приземне, на хелици, и спратне, као и конструктивна решења и начин градње. У раду су такође анализирани привредни објекти сеоског домаћинства: магазе, амбари, чардаци и воденице кроз приказ коришћених материјала, начина изградње и техничких решења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: традиционална архитектура западне Србије, традиционална кућа, магара, чардак, амбар, воденица, Подриње

УВОД

Материјал је прикупљен 90-их година 20. века. Много објеката је у међувремену нестало, тако да су ово последњи трагови наше градитељске баштине и знања. Овај материјал требало би да донесе корист онима који желе да истражују нашу традиционалну архитектуру, која, нажалост, добија скоро свакодневно нове утицаје и бива усмеравана, већином насилно, у правцима који нису на корист архитектуре и заједници.

Простор, чија се традиционална архитектура анализира, ограничен је троугао варошицама Косјерић, Бајина Башта и Љубовија. Некада је називан Горње Подриње, како је то 1887. године дефинисао Владимир Карић [Карић 1887: 623–628]. У међувремену, граница државе Срба померила се

узводно дуж реке Дрине тако да је овај термин изгубио потребну прецизност. И поред свега, народ га је задржао као топографску одредницу. Аутор северну границу подручја дефинише код Зворника, док простор који је ширине не више од 10 километара, дефинише границом планинских масива Златибора, Звијезде, Таре, Јелове горе, Повлена и Јагодње. У овом подручју, крајем 19. века, налазио се један уздужни друм који додирује Бајину Башту. Попречни друмови вијугају венцима и грбинама планина које се обрушују према реци Дрини и долазе из Ужица у Бајину Башту и Мокру гору, а из Ваљева у Љубовију. Речни саобраћај малим бродовима, називаним *дрињаче*, долази најјужније до Љубовије.

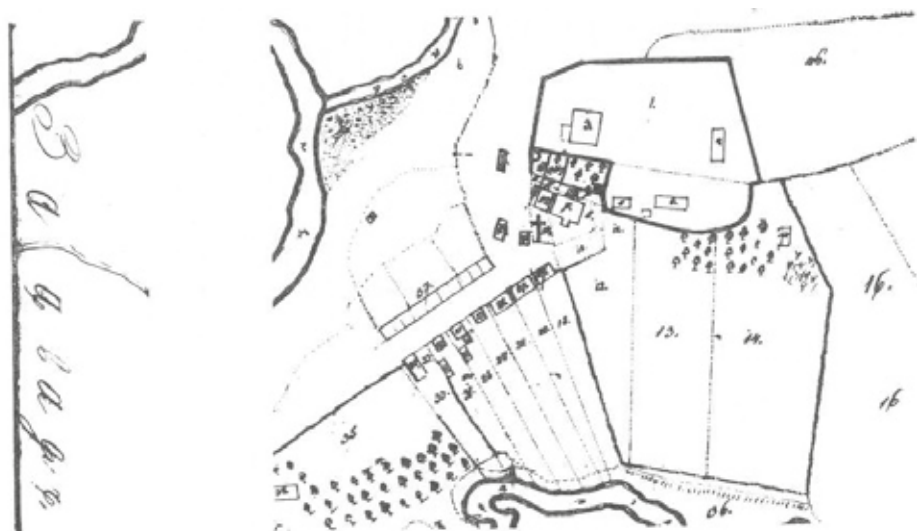
Прилој 1. Простор анализиран у раду

Соколска нахија [Павловић 1930: 307–507], која је административни назив из периода турске окупације, имала је средиште у граду Соко и припадала је Зворничком пашалуку. У време када је Соко био средиште, постојале су само две паланке, прецизније, паланчице, Бачевци и Рогачица које никада нису прерасле у значајнија насеља. Соколску нахију чини десни слив реке Дрине (који је уједно и западна граница), од Заовина на југу до краја Зворничке клисуре на северу. Источна граница се простире од Поникава, преко Јелове горе, Великог Повлена, Јабланика, Медведника, Рожња, Јагодње, Кошућа стопа, Борање и Гучева. О историји овог дела Србије током 19. века писали су С. Игњић [Игњић 1984], Н. Живковић [Живковић 1984], М. Ђ. Милићевић [Милићевић 1876], Љ. Павловић [Павловић 1930], Ј. Вујић [Вујић 1902], Д. Пантелић [Пантелић 1936], и Д. Кузовић [Кузовић 2014: 352–358; Кузовић 2013: 68–73].

ДОКУМЕНТАЦИЈА

Зараван настала водотоком на којој се налази обрадиво земљиште ограничило је земљорадњу. Претежни приход крајем 19. века доносио је дуван, док се жито увозило. Стога, главни извор прихода је гајење стоке,

док је наредни обим прихода био од коришћења шума, којих је посебно у изобиљу на Тари и Звијезди. Са планине, обловина се *шочилима*, дужине од једног до три километара, спушта на складишта на обали Дрине [Дробњаковић 1934а: 1–72; Дробњаковић 1934б: 1–59; 1933: 1–17]. Обловина се са обале, повезана у сплавове, речним током превози до равнице на северу. Један део грађе се прерађује у резану грађу и даске на стругарама поред реке, којих је почетком 20. века било око 13. Владимир Карић крајем 19. века приметио је да би се много боље приходовало када би се „горосеча на овој страни паметније уредила”, што је остало актуелно и након једног века. Од насеља се истиче Бајина Башта [Кузовић 2018: 431–437; Игњић 1984] која је крајем 19. века имала 700 становника и Љубовија око 200, а од мањих насеља Костојевићи и Рогачица [Кузовић 2014: 352–358; Кузовић 2017: 457–473] од кога је државна управа, пре изградње Бајине Баште, покушала да направи локално средиште, али у томе није успела.

Прилој 2. Урбанистички план Рогачице 1839. (аутор Јелисеј Вукајловић)

Рудници су радили у Пилици, Зарожју, Горњој Ораховици, Постењу и на још девет локација. Земљиште је делом кречњачко (Заовине), док је остатак на шкриљцу (обласне планине, обале потока, планинске косе и брда).

Гајење шљиве је на прелазу у двадесети век донело нове приходе становништву, где се истиче Горња Буковица.

Јелаве су места на косама брда са много извора из којих истиче снажан поток и постоје у скоро свим селима области и носе имена по њима. Клима је повољнија него у суседном Црногорском срезу, а унутар области се бележе разлике тако да у Бајиној Башти и по двадесет дана раније пристижу исте воћке него у Рогачици, која је низводно неколико киломе-

тара, што се може довести у везу са продором хладног ваздуха са повленских простора долином реке Рогачице. Снегови нису обилни као у Ужичком и Црногорском срезу [Павловић 1925: 3–198], а магле су ретке и њихово понашање најављује временске прилике.

Села су старовлашког типа, као и у суседним областима Црногорског [Кузовић 2018: 31–54], Ужичког и горњих простора Колубарског среза. Окућнице су груписане у махалама којима води обично један пут. Окућнице су лоциране с циљем да што мање узимају од обрадивог земљишта. Такође, клима на прелазу равнице у брдске косе за нијансу је пријатнија, што је додатно утицало на избор локације. Најдаље од окућнице се налазе ливаде, ближе су воћњаци, а још ближе врт и потом, поткућнице. Са увођењем гајења шљиве, долази до разбијања махала, јер се куће премештају или наново подижу ближе шљивицима. Увођење шљиве је проузроковало исти процес и у рударским махалама.

Села имају имање и у пољу и на околним планинама и претежни приход је долазио од делатности на планини. Временом је дошло до поделе, па су нека домаћинства постајала претежно или пољска или планинска. Опредељена делатност је утицала на организацију окућнице, врсту објеката који се граде, као и њихову унутрашњу организацију. Смањење потребе за удруживањем, ради бриге о стоци на планини, и пораст безбедности (али и притиска власти) довео је до осамостаљивања домаћинства и смањивања породичних задруга.

Сеоска окућница се заснива са кућом у средишту и помоћним објектима који су лоцирани у зависности од пада терена и страна света. Ниже од куће се налази штала са ђубриштем, качара са простором за остатке цибре након печења ракије, свињац, евентуално пољски клозет. Висински изнад куће је бунар. Према истоку су обично вајати (свих намена), магаче, чардак за кукуруз у клипу, амбар за житарице у зрну, а према западу сушара за шљиве, дрвљаник, надстрешница за кола (уколико није у склопу чардака). На овакав начин је обезбеђено да је вода заштићена од загађења из штале, качаре, свињца итд., а објекти, којима је потребна осунчаност, да нису претежни део дана засенчени кућом која је највиши и волуменом највећи објекат на окућници.

КОЛИБЕ И ПОКРЕТНИ ОБЛИЦИ СТАНОВАЊА

Шатори. Зимске колибе Златибораца у долини Дрине били су шатори покривени пољавама [Павловић 1930: 329].

Повознице, кућери. Забележено је да су коришћени покретни облици *кућере* [Павловић 1930: 331], али до сада се није појавила фотографија једног објекта.

Колибе. Привремена насеља су се развила на две локације, изнад и испод окућнице, на планини и поред поља. На планини су се развиле колибе (за становање), кошаре (за стоку) и млекаре (за складиштење млечних производа). У планини то су колибе начињене од букових дасака и *свињеве*, који се подижу на јесен када се доводе свиње да једу жир. У равници се подижу колибе које служе зимској исхрани стоке.

Постоје и колибе сељака са Златибора који ту дотерују овце на испашу почетком зиме. Оне су укопане у земљу и покривене кровином, сеном или грањем. Колибе су мањих димензија него исти објекти на окућници и могу бити једноћелијски или двоћелијски. Конструкција корпуса објекта је од брвана, кровни покривач бујад, а под од земље. У млекару, уз један или више зидова, начињене су клупе на којима стоје посуде.

КУЋЕ

Кућа је средиште домаћинства. То је просторија која би се данас звала дневни боравак. У њој се борави преко дана и спава, обрађују пољопривредни производи, привремено складишти храна, итд. У зависности од величине газдинства и броја чланова, варирају димензије куће. Зато на терену налазимо куће које се састоје само од једне просторије, затим са две, три просторије постављене у низ, четири просторије итд. Од снаге домаћинства зависи и квалитет градње, као и опремљеност столаријом и евентуално декорацијом.

Једнопросторне куће су најједноставнији облик становања. Састоје се од једне просторије, обично квадратне основе, у којој се борави и спава. Ватра, огњиште, налази се у углу, веома ретко на средини и није отворено (конструктивни захтеви). Улаз је на углу објекта, а прозорски отвори су на челу објекта (краћа страна) и на дужој страни фасаде где се налазе улазна врата. Објекат је малтерисан, а потом кречен са унутрашње и фасадне стране. Кров је четвороводан, а покривач бибер цреп.

Двојпросторне куће су веома сличне концепцији дводелне полубрвнаре-получатмаре. На терену су забележене три варијанте конструкције: и са делом од дрвета, у потпуности од чатме (дрвени скелет са испуном) и целокупно зидане од опеке. Организоване су око *куће* и собе. Улаз је у *кућу* са једне или две стране, а даље се приступа у собу. Соба је за спавање и боравак деце и старих. *Полубрвнаре-получајмаре* су веома сличне осаћанској брвнари у њеној развијеној фази.

Тројпросторне куће са *кућом* и две собе на једној страни објекта су логичан наставак развоја двопросторне куће из Осата. У њој се соба дели на две мање собе, а *кућа* се проширује како би прихватила ширину две собе. Огњиште је на средини, зидано је и из њега се греју пећи у обе собе повезане са њом. Улаз је на једној или две наспрамне стране *куће*, а из ње се приступа у собе. *Тројпросторне додужне куће* се састоје од три просторије. Средиште је *кућа*, а са њене две стране се налази по једна соба. Ово је наредни корак у развоју организације сеоске куће. Није толико добио место у пракси, јер је оваква кућа дугачка и не одговара организацији сеоске окућнице. На простору Шумадије испред је додат трем (целом дужином објекта или само испред две просторије), тако да је настављан развој овог типа куће.

Четворопројпросторне куће садрже четири просторије, формиране делом приближно квадратне основе. У овој варијанти се дели на два дела, не само соба, већ *кућа*. Све функције *куће* се смештају у једну по-

ловину некадашње куће, али уз напомену да су овакве куће много већих димензија него дводелне куће, док су и површине просторија знатно веће него пре. У средишту куће је огњиште из кога се приступа пећима у две или три собе.

Прилој 3. Двопросторна кућа на ћелици затвореној са чела талпама

Прилој 4. Двопросторна кућа (полубрвнара-получатмара) на ћелици

Прилој 5. Двопросторна кућа на ћелици

Прилој 6. Кућа сложене основе на ћелици са две оставе и тремом

Прилој 7. Четворопросторна приземна кућа на ћелици

Прилој 8. Тропросторна кућа на ћелици

Прилој 9. Четворопросторна кућа на ћелици са вратима и два прозорка отвора на челу ћелице

Прилој 10. Спратна кућа

Конструктивно решење објеката се заснива на еволуцији градитељског знања и вештине. Од сачуваних објеката забележени су делови објекта саграђени од *брвана*, *бондрук* са различитим варијантама испуне и *зидани* објекти од опеке у кречном малтеру.

Зидови од *брвана* су забележени у објектима типа полубрвнаре-получатмаре. Ту је део звани *кућа* саграђен од брвана и то у дрвеном скелету са испуном од хоризонтално постављених талпи. Скелет се састоји од доњег појаса, постављеног на темељима или *ћелици*, на који се вертикално везују ступци који носе појас са венчаницом. Испуна је од талпи које се нижу једна на другу у уторе у ступцима, а међусобно су повезани типовима или уторним жљебом. По средини висине се поставља појас за укрућење. Други начин примене брвана је у делу *ћелице* који мора да има релативно лак приступ због уноса и изношења буради и каца. У том случају се постављају талпе које се лако могу склонити како би се приступило унутрашњости *ћелице* са великим елементима.

Бондрук је скелет од масивне грађе, који се састоји од хоризонталних, вертикалних и косих елемената са испуном на неколико начина. Скелет се гради од хоризонтално постављеног појаса по врху темељног зида на који се стављају ступци на растојању не већем од једног метра, и по њима појас са венчаницом. Како би се спречило извијање елемената, постављају се попречне греде, а између косници, и то сви у равни зида, никако изван. Испуна може бити од пружа, непечене или печене опеке.

Испуна од пружа се гради тако да се унутар поља постављају вертикалне прутке између којих се плете хоризонтално свеже и младо пруже које служи као основа за набачај малтера. Малтер се прави од креча, глине са сецканом сламом. Површински слој се *малтерише* и кречи ради заштите и естетског захтева.

Испуна од непечене (печене) опеке се уграђује, као и испуна од печене опеке, хоризонталним редовима са слојем малтера између. Преко тога се малтерише. Како би малтер налегао и на делове бондручне конструкције, она се ситним ударцима кесера или секире удара тако да се праве мали и кратки избачаји од дрвета који носе малтер.

Историјске белешке о кући сежу на крај 19. века. Наравно, постоје и раније белешке које говоре о становању, али се оне због окупације и неподношљивих услова живота не могу повезивати са кућом о којој говоримо данас. Забележено је да су куће веома сличне кући у Осату и кући у Рађевини и Јадру [Милојевић 1913: 658–663]. У поменутом простору издвајају се две основне групе: двоћелична и троћелична. Дневни боравак или како се то називало *кућа*, средишњи је простор објекта коме се придружује једна или две собе. Карактеристика је да се две собе додају на две наспрамне стране куће, а не да се једна соба дели на два дела или се проширује *кућа* како би се добила потребна ширина за две собе постављене једна до друге.

Кров је на четири воде претежно, и састоји се од кровних рогова постављених у доњој зони на венчаницу а са распињачом или на кровну

столицу у случају већег распона. По роговима се прикива кровна летва, а по њој поставља цреп.

Кућа са ѿремом. По правилу, трем се гради након што се заврши основни правоугаони корпус куће. Трем служи као заштита улаза од атмосферских прилика, потом као остава дневне гардеробе и обуће, за привремену смештај ствари и производа, а у неком од решења постоји забележена хлебна фуруна. Трем је малих димензија и функционално је повезан са *кућом* односно дневним боравком.

Конструктивно је решена на неколико начина, од којих се издвајају две групе, зидана и од дрвета. Трем се код оба начина темељи на исти начин као и кућа, на тракастим темељима од ломљеног камена у кречном малтеру. Спојнице могу бити у равни камена или упуштене, а као завршна обрада углавном се оставља у материјалу од кога је саграђен. Уколико се кречи *ћелица* куће, кречи се и темељ трема. Под је насип, а завршна обрада камена калдрма, камене плоче или цигла постављена плочштимце. Дрвена конструкција корпуса трема се гради од појаса у нивоу пода на који се постављају ступци, и на њих појас венчанице. На венчанице се постављају рогови, на њих летва и кровни покривач. У нивоу висине оградe се поставља оградна греда, а простор између се попуњава вертикално постављеном даском обрађеном на *ћеро* и *жлеб*, попут *шашоваца*. Код неколико објеката сачувана је ограда од профилисаних дасака накованих са спољне стране на скелет трема.

Забат трема, уколико постоји, обрађује се у вертикално накованим даскама а на слемenu вертикални дрвени шиљак, који се називао *сћрела*. Обично, овако обрађени тремови се налазе на средини дуже фасаде објекта, док су скромније обрађени тремови постављени на један од крајева фасаде, што је повезано и са дужином куће и имовинским стањем власника објекта. Рогови се остављају на размаку од 70 до 90 цм, мањег су пресека него на кући, и стреха прелази преко венчанице од 40 до 70 цм. Кровна летва се теше (не струже) и прикива на размаку потребном за цреп (бибер или жљебљени). Зидани трем је новијег датума и у потпуности је озидан од опеке са прозорским отворима између стубаца квадратног попречног пресека.

Хрома љава је специфично обрађена ивица слемена где се под углом засецају суседне стране крова и формира нова кровна *вода* мањих димензија. Њена улога је да смањи висину калкана, олакша одржавање, смањи притисак ветра на кровне равни испод и спречи одношење кровног покривача. Оваква пракса није позната у традиционалној архитектури Западне Србије и претпоставља се да је дошла из Босне и Херцеговине у којој се одомаћила након анексије 1878. године и повећаним утицајем архитектуре средње Европе. *Хрома љава* може бити коришћена на једној или на обе стране слемена крова.

Прилој 11. Кућа на високом темељу и подужим тремом

Прилој 12. Кућа на ћелици са великим улазним тремом на углу

Прилој 13. Спратна кућа са централно постављеним дрвеним тремом на спрату

Прилој 14. Кућа на високом темељу са централно постављеним улазним тремом

Прилој 15. Кућа на ћелици са великим (дограђеним) улазним тремом

Прилој 16. Тропросторна кућа на ћелици са хромом љавом у крову

МАГАЗЕ И КАЧАРЕ

Организација објекта је једнопросторна. Улаз, једнокрилна врата, код објеката мањих димензија основе налази се на углу објекта, и то на углу дуже стране. Код већих објеката улаз је на средини дуже стране, како би се обезбедио лакши приступ свим деловима објекта, и то двокрилна врата.

Темељење објекта врши се преко камених самаца или преко тракастих темеља од притесаног камена. Камени самци се постављају испод углова објекта, и у зависности од дужине странице, још један или више, између углова, а испод стубаца. Уколико је терен у великом паду, са горње стране се постављају камени самци, а са доње темељни зид целом дужином објекта. Простор испод пода објекта је отворен и проветрава се.

Корпус објекта је начињен у скелету од дрвета. Састоји се од *џоља* која формирају ступци. Геометрија основе прати квадрат или правоугаоник, а *џоља* може бити два, три, четири до шест на једној или на обе стране. Магазе мањих димензија могу бити квадратне и правоугаоне основе, док су магaзе већих димензија правоугаоне основе (због геометрије крова). По дну корпуса се поставља доњи појас, који се пружа испод спољних зидова, и паралелно краћој страни објекта, у ритму потребне ширине подних дасака. На овакву конструкцију се постављају ступци учепљењем, на угловима и између углова на размаку, не већем од 1–2 метра. По врху овако формираних вертикалних елемената конструкције, поставља се хоризонтални појас од венчанице. Веза хоризонталних елемената је *на ђреvez*, док је веза вертикалних елемената *на чей*.

Укрућење. По средини висине стубаца или на две трећине висине од пода, поставља се појас, који је делом усечен на месту стубаца како би се остварила боља веза са скелетом. Укрућење конструкције врши се косницама који се могу пружати на два начина: спајају доњи појас са венчаницом или спајају доњи појас са хоризонталним појасом по средини висине стубаца.

Исиуна је претежно урађена од хоризонталних дасака које су повезане *на ђpero и жлеб*. Како би се спречило уливање воде у спојеве између дасака, *ђpero* је испод, док је *жлеб* на дасци која се налази изнад. *Кров* је четвороводан, из низа разлога: лакши за извођење, мање захтеван у погледу материјала, статички стабилнији од двоводног, климатски погоднији и доприноси укрућењу целокупне конструкције. *Кровни џокривач* је претежно цреп: најпре бибер цреп, а потом жљебљени. Некада је коришћена шиндра, даска или травнати покривач. *Приземне магaзе* имају горњи део корпуса који је у потпуности идентичан са конструктивним решењем спратних магaза.

Прилој 17. Магаза са корпусом у скелету и испуном од брвана, ојачањем по средини висине корпуса ослоњена на темеље самце од тесаног камена

Прилој 18. Магаза у дрвеном скелету, испуном од брвана, четвороводним кровом на темељима од тесаног камена (делом замењен бетоном)

Сйрайне маџазе су обично грађене на равном терену или терену у благом паду. Приземље је обично једна просторија, а уколико су две просторије, онда је једна остава (већа), а друга отворена са једне стране (мања). Уколико је једна просторија у сутерену, онда су врата на средини дуже стране зида, док су са обе стране мали прозори за проветравање. Врата су масивна, двокрилна, са масивним прагом, каменим довратницима и лучним надвратником. Прозори су са металном решетком, малих димензија.

Уколико се простор у приземљу маџазе користи као остава за кола, плугове итд., онда се раде врата целом ширином отвора, начињена од вертикално прикованих дашчица са међусобним размаком. Зид је начињен од притесаног камена зиданог у кречном малтеру, са равним или упуштеним спојницама између камених елемената. Угао није посебно обрађиван са посебно наглашеним каменим елементима. Завршни фасадни слој и унутрашња површина може бити малтерисана, без летве и пердашења, а потом кречена у бело. Горњи део корпуса у потпуности је идентичан са конструктивним решењем приземних маџаза.

Прилој 19. Маџаза на ћелици затвореној са чела дрвеном оградом са делом са проветравањем за смештај кукуруза у клипу

Прилој 20. Магаза на спрат са скелетом, косницима, испуном од дасака и четвороводним кровом

Прилој 21. Магаза на ћелици са двоструком оставом и корпусом на спрату у дрвеном скелету, испуном од талпи, и украшеним појасним укрућењем

Прилој 22. Магаза на ћелици са делом за складиштење кукуруза

ЧАРДАЦИ

Чардак је објекат у коме се чува кукуруз у клипу. Одигнут је од тла 1–1,5 метар. Некада је ослањан на сохе побијене у тло, али савремено решење је да се ослања на темеље зидане од камена или опеке. Корпус објекта је у скелету од масивне дрвене грађе. Доњи и горњи појас међусобно су повезани ступцима. Број стубаца може бити од два, преко три, четири, пет, а веома ретко и више. Укрућење конструкције врши се помоћу косника који могу бити постављени на два начина. Први начин је да се постављају као једна дијагонала у пољу између два стуба, а други је да се постављају као две дијагонале укрштено.

Испуна поља између стубаца може бити од преплета од прућа или од хоризонтално прикованих, са унутрашње стране, струганих танких дашчица са међусобним размаком од неколико центиметара. И пруће и дашчице омогућавају промају ради сушења кукуруза. Преплет од прућа се гради тако да се постављају вертикалне притке између којих се преплићу хоризонтални редови прућа. Пруће је потребно да буде младо и пуно сока како би се повијало без пуцања.

Прилој 23. Чардак са једноструким ступцима, преплетом од прућа

Под је од дасака. Кров је на две воде, а покривач даска или најчешће цреп. Уз чардак веома често се комбинује надстрешница за запрежна кола, која се гради као додатни кров на једну воду са ниже стране чардака. Кров се са једне стране ослања на чардак, а са друге на стубове побијене у тло или ослоњене на камените темеље самце.

Прилој 24. Чардак у скелету са косницима и преплетом од прућа

У Лозничком пољу је забележена посебна врста чардака [Милојевић 1913: 663] који се градио на парцели и служио је за складиштење кукуруза, који су наполичари добијали са парцеле, коју су узимали у закуп. Под је одигнут од тла, конструкција корпуса се ослања на сохе побијене на тло, под је од дасака, зидови висине до 40 цм, кров на две воде, а покривач од црепа. У једном чардаку наполичари чувају кукуруз власника парцеле, а у другом свој.

АМБАРИ

Амбар је зграда за чување житарица у зрну, димензија око 2 пута 3 метра. Да би се заштитио од глодара и омогућило проветравање, уздигнут је од терена помоћу камених тесаника постављених на угловима корпуса. Зидови су од храстових брвана као и унутрашње преграде (којих може бити четири или шест). Кров је на три воде, јер се преко калкана приступа отвору за убацивање жита у преграде *ћресјеке*. Покривен је шиндром или даском. Корпус је грађен на два основна начина.

Прилој 25. Амбар на ступце са испуном од талпи

Први начин је да су зидови од брвана и повезани на угловима везом *на ћерџи*. На исти начин су повезана брвна преграда са спољним зидовима. Због стабилности конструкције нису потребна додатна укрућења косницима.

Други начин састоји се од скелета од масивног дрвета и испуне даском повезаном са скелетом везом *на унизу*. Како је потребно обезбедити чврсто међусобно налагање дасака испуне, оне су обрађене веома слично *шањовцима*, односно, на једној страни имају *нуџи*, који улази у утор даске која се поставља изнад.

На месту где се постављају преградни зидови *ћресјека*, поставља се стуб у који се нижу даске. Стабилност конструкције се постиже косницима прикованим са спољне стране корпуса. Под је од дасака.

Кров је троводан, са забатом према лицу објекта, на коме се налазе улазна врата у кровиште и даље се приступа преградама. На свим сачуваним примерцима, покривач је бибер цреп.

Прилој 26. Амбар од талпи са везом на углу „на ћерџи”

ВОДЕНИЦЕ

Воденице се граде у зависности од величине водотока на који су постављене. Како је простор углавном у доњим деловима водотока, тако су количине воде веће, па се граде воденице које су веће него воденице поточаре у планинском делу. Околина воденице састоји се од јаза, којим се део воде са водотока доводи на воденицу или на самом водотоку ако је мањег капацитета. Могући проблем код градње директно на водотоку су повремени удари плавног таласа који могу оштетити или у потпуности однети воденицу. Јаз према воденици се завршава пред воденицом где се гради водоустава и даље се вода усмерава на *багањ*, дугачку цев начињену од прогорелог облог дебла. Оно директно доводи воду на воденички точак који окреће механизам за млевење у воденици, која се налази изнад. Вода се даље јазом води поново натраг у водоток или се користи за заливање обрадивог земљишта.

Корџус воденице је, у зависности од величине, једнопросторан или двопросторан. Мање воденице су једнопросторне, док су веће двопросторне или чак са три просторије. Оваква подела унутрашњости објекта утиче на избор конструктивног решења. Конструктивно решење корпуса воденице састоји се од дрвених, бондручних или зиданих делова.

Дрвени зидови се граде у скелету од дрвене масивне грађе, који се састоји од доњег и горњег појаса, стубаца, укрућења и испуне. Греде доњег и горњег појаса се међусобно повезују на *ћреклой* док се ступци са појасима повезују на *чей*. Испуна су хоризонтално постављене даске које су обрађене по дужим ивицама на *ћpero* и *жљеб*, док се у вертикалне ступце убацују уторе традиционално назване на *унизу*. Појас за укрућење се накива на скелет са спољне стране на половини висине стубаца.

Бондручна конструкција се гради као и код стамбених објеката. Скелет од хоризонталног доњег и горњег појаса, стубаца, попречних греда и косника најпре се постави. У тако формиране оквири поставља се испуна од плетера, ћерпича или печене опеке повезане кречним малтером или евентуално глином. Споља се скелет цепка кесером или секиром како би могао да прихвати малтер који се поставља преко целе површине зида. Завршна обрада је креч.

Зидане зидове воденица је веома ретко и обично се зида соба за воденичара и остава за брашно, док је остатак објекта од дрвених зидова. Зида се опека, димензија од случаја до случаја, јер се ради у домаћој радиности, у кречном малтеру. Површина зида се малтерише и кречи.

Темељи воденица су од притесаног камена зиданог у малтеру или сувозиду (повећане дебљине). Кров је четвороводан, покривач бибер цреп.

Прилої 27. Воденица на потоку

Прилої 28. Воденица са јазом који доводи воду на воденичко витло

ШТАЛЕ И ПОМОЋНЕ ЗГРАДЕ

Штале су грађене од притесаног камена у кречном или глиненом малтеру. Зидови су дебљине око 50 цм и темељени су, такође, на тракастим темељима од камена. Кров је најчешће на две воде, а кровни покривач цреп. Калкански зидови се граде од дрвета и то се најпре постави скелет, а онда се поља испуњавају даском *на њеро и жлеб*. Врата којима се приступа на таван су на калкану.

Хлебна њећ је грађена на каменим темељима од притесаног камена, док је калота пећи од печене опеке, кров је на три воде, покривач бибер цреп.

Прилој 29. Штала од камена зидана у кречном малтеру са улазом на углу

Прилої 30. Хлебна пећ

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Прилог 1. Мултисофт, (1997) *Ужице некад и сад*, Ужице.

Прилог 2. Живковић, Новак (1984). *Окружје ужичко ђоловином 19. века*. Ужице: СИЗ културе.

Прилози 3–30. Душко Кузовић, дипл. инж. арх.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Вујић, Јоаким (1902). *Путешествије по Србији*, књига 2. Будим: Славено-србска печатња Краљевског всеучилишта венгерског.

Дробњаковић, Боровоје (1933). Воденице на Дрини. *Гласник етнографској музеја*, Београд: Етнографски музеј у Београду, 8: 1–17.

Дробњаковић, Боровоје (1934а), *Саобраћај на Дрини*, свеска 15. Београд: Посебна издања географског друштва,

Дробњаковић, Боровоје (1934б). *Риболов на Дрини*, свеска 4. Посебна издања, Београд: Етнографски музеј у Београду.

Живковић, Новак (1984). *Окружје ужичко ђоловином 19. века*. Ужице: СИЗ културе.

Игњић, Стеван (1984). *Бајина Башта и околина до 1941*. Бајина Башта.

Каниц, Феликс (1987). *Србија – земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга и ИРО „Рад”.

- Карић, Владимир (1887). *Србија*. Београд: Култура, 623–628.
- Којић, Бранислав (1970). *Варошице у Србији 19. века*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Кузовић, Душко (2018). Утицај порекла становништва на формирање и облик села: пример села у општини Косјерић. *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, 165: 31–54.
- Кузовић, Душко (2014). Урбанистички план Рогачице из 1839. *Изградња*, 68(7–8): 352–358.
- Кузовић, Душко (2017). Насеља у Србији између законске и урбанистичке регулативе: формирање варошице Рогачица 1839–1858. *Kultura polisa*, XIV(32): 457–473.
- Кузовић, Душко (2018). Урбанистички развој варошице Бајина Башта 1814–1880. *Изградња*, 72: 431–437.
- Кузовић, Душко (2013). Трансформација урбаног развоја на примеру првог урбанистичког плана Ужица из 1863. године. *Архитектура и урбанизам*, 36: 68–73.
- Максимовић, Бранко (1962). *Урбанизам у Србији*. Београд: Грађевинска књига.
- Мацура, Владимир (1983). *Урбано планирање у Србији 19. и 20. века*. Београд: Београд пројект, Центар за планирање урбаног развоја.
- Милићевић, Милан Ђ. (1876). *Кнежевина Србија*. Београд: државна штампарија.
- Милојевић, Боровоје (1913). *Рађевина и Јагар*. Посебан отисак: Српски етнографски зборник, Насеља и порекло становништва, књ.9, 658–663.
- Павловић, Љуба (1925). *Ужичка Црна Гора*. Београд: Српска краљевска академија.
- Павловић, Љуба (1930). *Соколска нахија*. Посебан отисак: Српски етнографски зборник / Српска краљевска академија; Насеља и порекло становништва; књ. 26.
- Пантелић, Душан (1936). *Војногеографски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784. год.*, Збирка: Споменик СКА 82; Други разред: св. 64. Београд: Српска краљевска академија.
- Поповић, Радомир (2009). Прилози за биографију Јелисеја Вукајловића. *Споменица Историјској архиви Срем*, 8: 102–116.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/9/26

Accepted: 2024/9/30

TRADITIONAL ARCHITECTURE OF THE UPPER PODRINJE IN SERBIA Area between Kosjerić, Bajina Bašta and Ljubovija

by

DUŠKO R. KUZOVIĆ

Higher College of Vocational Studies “Sports Academy” Belgrade

Majke Jevrosime 15, Belgrade, Serbia

dkuzovic@gmail.com

SUMMARY: The paper analyzes the traditional architecture of the Upper Podrinje region, located along the right bank of the Drina River, between the boroughs of Bajina Bašta, Kosjerić, and Ljubovija. The material was collected during fieldworks conducted in the late 1990s. The paper analyzes a traditional house - its spatial organization, structural characteristics and construction methods. Firstly, the houses are organized based on the number of rooms – one room, two-room, three-room and four-room layouts. Secondly, they are classified according to the number of floors, distinguishing between single story houses, houses with basements, and multi-story houses. Thirdly, constructive

solutions and construction methods are analyzed. In addition to residential architecture, the paper analyzes the economic facilities of rural households, such as warehouses, corn storage facilities, barns and watermills, through the presentation of materials, construction methods and architectural solutions.

KEYWORDS: Traditional architecture of western Serbia; Traditional house of western Serbia; Warehouse in Serbia; Corn storage in Serbia, Barns in Serbia; Watermills in Serbia

UDC 316.344.42(=163.41)(497.6)“1918/1941”

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2593061M>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Примљен: 4. 12. 2024.

Прихваћен: 25. 2. 2025.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА ЕЛИТА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВИНА (1918–1941)

ДРАГА В. МАСТИЛОВИЋ

Универзитет у Источном Сарајеву

Институт историјских наука

Стефана Немање 5, Источно Сарајево

Република Српска, Босна и Херцеговина

draga.mastilovic@iin.ues.rs.ba

РЕЗИМЕ: Српска политичка и интелектуална елита из Босне и Херцеговине, у периоду постојања Краљевине СХС/Југославије (1918–1929), нашла се у прилици да активно политички дјелује у новој држави, али су само ријетки од њих успјели да се у новонасталој ситуацији снађу и политички профитирају. Већина њих сматрала је да је српско национално питање 1918. године коначно ријешено, па их је отварање „хрватског питања” у Краљевини СХС нашло сасвим неспремне, а њихова збуњеност и несналажење у новим политичким околностима доводили су до тога да се до 1929. године само уклапају у суморни парламентаризам новостворене државе и затроване међувјерске и међунационалне односе, и да се од агресивног хрватског национализма, који је подстицао и каналисао римокатолички клер, бране југословенским, а не српским национализмом. Искрено прихватајући режим интегралног југословенства краља Александра, који је прокламован 1929. године, већина њих схватила је тек у другој половини 30-их година, да су у држави коју су искрено стварали и бранили у ствари били преварени од Хрвата. Њихова нереална вјера у југословенску државу паралисала је сваку акцију на стварању српског националног програма, све док за то већ није било касно, у предвечерје Другог свјетског рата.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Босна и Херцеговина, Краљевина СХС/Југославија, српска политичка елита

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, српска политичка елита из Босне и Херцеговине дочекала је сасвим растројена аустроугарским репресијама, а многи од истакнутих српских политичких и јавних радника из Босне и Херцеговине нису ни дочекали крај рата. Тако је, на примјер, идејни вођа једне од најзначајнијих и најрадикалнијих српских политичких групација прије Првог свјетског рата, која је била окупљена око листа *Народ*¹, Ристо Радуловић Ринда, свој живот завршио у логору у Араду 1915. године, а Петар Кочић, вођа друге истакнуте српске опозиционе групе у Босни и Херцеговини, окупљене око листа *Оштрабина*², умро је 1916. године. Идеолошки вођа младобосанске генерације Владимир Гађиновић отрован је у Фрајбургу 1917. године [Љубибратић 1961: 224–227; Dedijer 1966: 815–820]. Највећи број српских политичких и јавних радника био је ухапшен и затворен одмах после Сарајевског атентата или након што је Аустроугарска објавила рат Србији. Они су у прво вријеме служили као таоци да би касније били осуђени на дугогодишње затворске казне, на серији велеиздајничких процеса. Они ријетки који су имали срећу да избјегну хапшење и тортуру, попут Николе Стојановића и Душана Васиљевића, истакнутих предратних припадника „Народове групе”, активно су се укључили у рад српске и југословенске емиграције, прво у Риму, а затим у Лондону и Женеви. За ову двојицу српских политичких радника из Босне и Херцеговине карактеристично је то да су они у току рата, као чланови Југословенског одбора, сасвим измијенили своје политичке и идеолошке погледе, па су српску националну идеологију замијенили југословенском, а нису им биле стране ни републиканске идеје. То их је довело у оштар сукоб са српском владом и Николом Пашићем када је питање југословенског уједињења дошло на дневни ред 1917/1918. године. Од млађих српских националних и политичких радника у емиграцији њима се и политички и идеолошки прикључио један од младобосанаца, Перо Слијепчевић, док је једини од Срба из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору који је стао на страну српске владе био Милан Сршкић [Мастиловић 2012: 199–232]³.

Након Првог свјетског рата и стварања прве заједничке државе Јужних Словена, српска политичка елита у Босни и Херцеговини нашла се изненада у сасвим новим околностима, донекле збуњена новонасталом ситуацијом. Они који су до тада били у аустроугарским казаматима, изненада су се крајем октобра и почетком новембра 1918. године нашли у ситуацији да управљају политичким процесима као чланови Народног вијећа или Народне владе за Босну и Херцеговину. Тако је Глигорије Јефтановић постао предсједник Главног одбора Народног вијећа у Босни и Херцеговини,

¹ О настанку и политичком дјеловању групе око листа *Народ*, погледати: [Круљ 1937; Стојановић 1938; Juzbašić 1999; Мастиловић 2012].

² О настанку и политичком дјеловању групе око листа *Оштрабина*, видети: [Juzbašić 1999; Чубриловић 1934; Мастиловић 2012].

³ О процесу јужнословенског уједињења и улози српске политичке елите из Босне и Херцеговине у том процесу погледати и: [Ђорђевић 1922; Paulová 1924; Станковић 1985; Stančević 2009].

Владимир Ћоровић је постао члан Пленума Народног вијећа Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу испред Босне и Херцеговине, а Атанасије Шола је право из затвора дошао 1. новембра 1918. године на чело Народне владе за Босну и Херцеговину [Мастиловић 2024: 41]. Високе функције у новој народној власти заузели су и други српски политички и јавни радници који су за вријеме рата, као политички сумњиви, били прогоњени од аустроугарске власти, попут Васиља Грђића, Сава Љубибратића и других.

Њихово политичко несналажење у новонасталој ситуацији најбоље се види по томе што су дозволили да се Босна и Херцеговина у политичком смислу вежу за Народно вијеће у Загребу и на тај начин уђу у састав Државе Словенаца, Хрвата и Срба, коју је 29. октобра 1918. године прогласило Народно вијеће у Загребу. Ова држава, коју нико није признао осим Краљевине Србије и то у току трајања Женевске конференције⁴, као знак добре воље Николе Пашића, требало је да обухвати све јужнословенске области монархије, рачунајући и Босну и Херцеговину, иако су ове двије покрајине само десет година раније, анексијом која је проглашена 1908. године, постале дио Хабзбуршке монархије. То у пракси није било ништа друго до покушај стварања Велике Хрватске у метежу који је настао након распада Аустроугарске. Иако су дозволили, преко својих представника, прије свега Владимира Ћоровића као члана Пленума Народног вијећа, да се Босна и Херцеговина политички вежу за Загреб, српски представници у Народном вијећу и Народној влади у Сарајеву, нису безусловно слушали наређења из Загреба. То се можда најбоље види по одлуци Народног вијећа у Сарајеву, од 3. новембра 1918, да позове српску војску да уђе у Босну и Херцеговину, што је изазвало оштре реакције у Загребу, чија је амбиција била да уз помоћ бивших аустроугарских официра формира војску Државе СХС [Šehić 1982: 174].

С друге стране, и супротно овим настојањима, одвијао се процес директног уједињења појединих срезова у Босни и Херцеговини са Србијом. Српска војска била је с одушевљењем дочекана у читавој Босни и Херцеговини, а како је Народна влада у Сарајеву била неодлучна по питању директног уједињења са Србијом, по узору на Црну Гору и Војводину, српски

⁴ Женевска конференција о принципима јужнословенског уједињења одржана је од 6. до 9. новембра 1918. године и на њој су учествовали Никола Пашић у име српске владе, представници Југословенског одбора и Народног вијећа из Загреба те српских парламентарних група. Током те конференције на Пашића је с разних страна вршен притисак да прихвати Женевску декларацију, која је предвиђала стварање Државе СХС, а која би обухватила све јужнословенске области Хабзбуршке монархије, рачунајући и оне гдје су у великој већини живјели Срби, попут Босне и Херцеговине. Такође, било је предвиђено да Конституанта донесе устав те државе који би одредио облик владавине, тј. да ли ће она уопште бити монархија или република. То је било не само грубо кршење Крфске декларације о принципима јужнословенског уједињења из 1917. године, већ и јасан знак да постоји тајни план да се Србија на крају рата „изигра без крви” [Екмечић 1989, књ. 2: 811]. Дакле, Србија ако би хтјела да се уједини с том самопроглашеном државом, морала би да стави на коцку и своју државност и своју владарску кућу. Због тога је Стојан Протић и неколико министара у српској влади на Крфу поднијело оставке, чиме је влада Николе Пашића оборена, а Женевска декларација одбачена. Нема сумње да су у све ово били умијешани и прсти разних страних фактора, попут масона, Ватикана и посебно Велике Британије, тј. „британских монархиста који би на Балкану хтјели да стварају републике” [Екмечић 1989, књ. 2: 811].

одбори Народног вијећа широм Босне и Херцеговине почели су проглашавати директно уједињење са Србијом. На тај начин чак 42 од 54 среза у Босни и Херцеговини донијели су на народним скупштинама одлуку о директном уједињењу са Србијом [Мастиловић 2012: 248]. Занимљиво је да су међу њима били и срезови већински насељени римокатоличким и муслиманским становништвом. На тај начин Босна и Херцеговина је недвосмислено ишла у правцу уједињења са Србијом, иако је Народна влада у Сарајеву била још увијек неодлучна по том питању, због чега је све више губила утицај на нижим нивоима власти. Тако је, на примјер, Народно вијеће Бањалучког округа, који је чинило више српских народних вијећа с подручја Босанске Крајине, прогласило 28. новембра 1918. године директно уједињење са Србијом и обавијестило Народну владу у Сарајеву да они признају само власт српске владе и да ће примати упутства само од ње [Мастиловић 2012: 249; Kapidžić 1963: 290]. На крају је даље активности око директног уједињења Босне и Херцеговине са Србијом прекинуло проглашење уједињења и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године. На тај начин српска интелектуална и политичка елита у Босни и Херцеговини, сматрала је да је чином уједињења и стварања Краљевине СХС, њихово национално питање коначно ријешено. Само ријетки од њих сматрали су у то вријеме да је те 1918. године начињена историјска грешка и да је српски народ у тим историјским околностима био дужан створити своју националну државу. Један од њих, мостарски учитељ Јово Ђугумовић, писао је 1918. године свом пријатељу у Београд сљедеће: „Наши босанско-херцеговачки српски заступници нас су продали!? Зли језици говоре, да су још хтјели *Југословенску републику*, али је Пашић осујетио. То би још требало. Мировна конференција би још могла ту неправду и зло излијечити, али сумњам. Да је свему свијету мени Бугарин и Хрват није брат. Наше ране нијесу приватне него историјске нарави, које нијесу учињене у једном дану или једном рату, већ су никле у њиховом сјемену и њиховој вјери. Зато су дубоке и неизљечиве. Нама је требала мања, а своја кућа!” [Цитирано према: Мастиловић 2010: 452].

Након стварања прве заједничке државе Јужних Словена, српска политичка елита у Босни и Херцеговини је приступила политичком организовању, али опет чини се с великом дозом збуњености и несналажења. Они који су се током рата налазили у емиграцији, прије свих Стојановић, Васиљевић и Слијепчевић, покушали су да заједно с групом истакнутих интелектуалаца из Србије формирају Југословенску демократску лигу (ЈДЛ), која је основана у Паризу новембра мјесеца 1918. године. Њена сврха, по ријечима једног од њених оснивача Божидача Марковића, било је потпуно стапање Срба, Хрвата и Словенаца и то на максимално демократским принципима, што је и предвиђао њен програм који је написао Јован Цвијић [Мастиловић 2024: 51–52]. Иако им је Босна и Херцеговина, као изразито вјерски и национално мјешовита средина, била у центру пажње, ова странка никада није успјела да заживи ни у Босни и Херцеговини нити у другим југословенским крајевима. Када је било у питању оснивање ЈДЛ у Босни и Херцеговини Никола Стојановић је рачунао на своје предатне

политичке саборце из „Народове групе”, прије свих Васиља Грђића. Међутим, Грђић, као и остали „Народовци” у то вријеме већ трпе критике од радикала да су заједно са својим пријатељима у емиграцији радили против Србије, а посебно је у том смислу критикама био изложен Атанасије Шола. Узалуд су била упутства и објашњења Пера Слијепчевића која је слао Шоли да фронт који су они створили у емиграцији против Николе Пашића, посебно на Женевској конференцији, није био усмјерен против Србије већ против Николе Пашића и радикалске владе [Слијепчевић 2013: 245]. Култ Николе Пашића толико је био јак на простору Босне и Херцеговине да су оваква објашњења могла бити само контрапродуктивна.

Након Првог свјетског рата политичко организовање српске интелектуалне и политичке елите у Босни и Херцеговини одвијало се у неколико смјерова. Бивши „Народовци” определијели су се највећим дијелом за Југословенску демократску странку коју је основао Светозар Прибићевић на конференцији која је одржана половином фебруара 1919. године у Сарајеву. Политички идеал ове странке било је наднационално и натконфесионално окупљање што ширих слојева становништва на цијелом југословенском простору, засновано на демократским принципима⁵. Из Босне и Херцеговине у редовима ове странке нашли су се, осим ранијих „Народоваца”, и неки предратни истакнути српски јавни радници, тако да су најистакнутије присталице Демократске странке били Васиљ Грђић, Урош Круљ, Атанасије Шола, Саво Љубибратић, Шукрија Куртовић, Живко Њежић, прота Душан Кеџмановић и други.

С друге стране, присталице Народне радикалне странке у Босни и Херцеговини почели су се окупљати око листа *Српска ријеч*, који је марта мјесеца 1919. године покренут у Сарајеву, а који ће убрзо постати званични радикалски лист у Босни и Херцеговини. Међутим, прави импулс стварању Радикалне странке у Босни и Херцеговини било је фузионисање Демократске странке са србијанским опозиционим странкама, Напредњацима и Самосталним демократама, априла мјесеца 1919. године, што је изазвало велико узбуђење у Босни и Херцеговини. Сматрајући то безмало актом издаје од стране Прибићевића, тада Демократску странку напушта, с групом истомишљеника, Милан Сршкић који ће убрзо постати вођа радикала у Босни и Херцеговини. Заједно са Сршкићем, Демократску странку су напустили и прикључили се радикалима Војислав Шола и Шериф Арнаутовић, а међу познатијим јавним личностима који су тада ступили у редове радикала били су Стијепо Кобасица, Милан Јојкић, Смаилага Ћемаловић, Славко Калуђерчић, Суљага Салихагић и други⁶.

Трећу политичку опцију која је окупљала српско гласачко тијело у Босни и Херцеговини чинио је Савез земљорадника. Ова политичка партија настала је искључиво као продукт аграрног питања, које је већ вијековима било најболније питање у Босни и Херцеговини и које није успјела

⁵ О оснивању и политичком дјеловању Југословенске демократске странке погледати: [Gligorijević 1970].

⁶ О оснивању и политичком дјеловању Народне радикалне странке у Босни и Херцеговини видети: [Калуђерчић 1939; Краљачић 1973; Мاستиловић 2024].

да ријеши ни аустроугарска управа. Одмах након ослобођења Босну и Херцеговину су захватили аграрни немири, јер су озлојађени кметови у појединим случајевима почели насилним путем сами да рјешавају то питање. У таквој ситуацији влада је већ јануара 1919. године донијела *Прелиходне уредбе за припрему аграрне реформе*. Међутим, аграрно питање је убрзо постало предмет политичке калкулације свих странака у циљу придобијања подршке муслимана у Босни и Херцеговини. Огорчени оваквим односом политичких партија тежаци су се сами организовали и на скупштини у Сарајеву, која је одржана августа 1919. године, формирали Тежачку организацију, која је у прво вријеме дјеловала као надстраначка организација, да би у јуну 1920. године прерасла у политичку партију под називом Савез тежака. Ова странка убрзо ће се фузионисати са Савезом земљорадника у Србији и тако ће настати јединствена политичка организација под називом Земљорадничка странка [Таковић 2008: 23–71].

Осим наведених политичких партија још неколико организација је окупљало српске гласаче у Босни и Херцеговини након Првог свјетског рата и оне су се у политичком смислу углавном кретале од крајње лјевице до крајње деснице. У том смислу карактеристични су били Радикално-демократски напредњаци (РАДЕНА), који су се залагали за потпуно стапање „троименог народа”. Један од њених идеолога Јово Зубовић сматрао је да треба постићи апсолутно јединство, почевши од језика, писма, књижевности, економије па чак и јединствене вјере, те на тај начин створити југословенску културу и југословенско друштво без икаквих племенских или покрајинских индивидуализама [Zubović 1918]. Другу, радикалнију политичку опцију нудили су српским гласачима у Босни и Херцеговини људи окупљени око листа *Српска зора*, а које је предводио Ђорђе Чокорило. Суштина њиховог програма била је у сљедећим ставовима Ђорђа Чокорила: „Нећемо бити задовољни све дотле док сваки српски град, свако српско село не буду безусловно саставни дио наше мајке мученице Ослободитељице, херојске Србије” [Цитирано према: Šehić 1991: 105; Мاستиловић 2024: 66]. Чокорило је са истомишљеницима, у Сарајеву, фебруара 1919. године, формирао политичку странку под називом Српска народна странка, која се кандидовала на изборима за Конституанту 1920. године, али није успјела да окупи већи број присталица и оствари озбиљан изборни резултат. Један број Срба био је ангажован и у редовима Социјал-демократске странке и Комунистичке партије Југославије. Срби муслиманске вјероисповијести у Босни и Херцеговини углавном су се сврстали у редове демократа или радикала, али се на изборима 1920. године самостално појавила и Муслиманска тежачка странка, која је у своје редове окупљала Србе муслимане [Purivatra 1977: 75]. Ипак, у муслиманском гласачком тијелу превагу ће убрзо однијети Југословенска муслиманска организација (ЈМО), и то њено прохрватско крило. Коначни расцјеп ове странке 1922. године из њених редова је уклонио просрпску струју предвођену ефендијом Ибрахимом Маглајлићем, који ће са својим присталицама потпуно напустити ЈМО и формирати нову странку Југословенску муслиманску народну организацију [Мастиловић 2024: 202].

Постоји неколико општих карактеристика политичког организовања и дјеловања Срба у Босни и Херцеговини након Првог свјетског рата, а међу првима се издваја евидентна поцијепаност гласачког тијела, што је уз изборни закон који је фаворизовао странке с већим бројем гласача, доводило до тога да Срби у Босни и Херцеговини никада у Парламенту Краљевине СХС немају број посланика који би морали имати према броју становника. С друге стране, муслимански и хрватски гласачи се све више хомогенизују око својих националних и вјерских организација, тако да, на примјер, на изборима за Конституанту 1920. године све три странке које окупљају већином српске гласаче (Југословенска демократска странка, Народна радикална странка и Савез земљорадника) имају укупно 25 посланика, док сама Југословенска муслиманска организација, захваљујући управо хомогенизацији свог гласачког тијела, има 24 посланика. Двије хрватске странке на тим изборима имале су 10 посланика, а занимљиво изгледа податак да је Комунистичка партија Југославије имала на простору Босне и Херцеговине на тим изборима чак 4 посланика, што значи двоструко више од Југословенске демократске странке [Мастиловић 2024: 135]. Слична ситуација била је и на свим осталим изборима до 1929. године с тим што су странке које су окупљале српске гласаче имале нешто другачију прерасподјелу посланичких мандата. Ако узмемо у обзир да је према попису становништва 1931. године у Босни и Херцеговини живјело 1.028.139 Срба или 44,25% од укупног броја становника Босне и Херцеговине [Мастиловић 2017: 189], онда постаје јасно да је та инфериорност у броју српских посланика из Босне и Херцеговине долазила као искључива посљедица њихове политичке разједињености.

Осим тога, та политичка поцијепаност српског гласачког тијела имала је у Босни и Херцеговини још једну видно изражену карактеристику. Наиме, Срби у Босни и Херцеговини, а првенствено њихова политичка елита, сматрали су највећим дијелом да је 1918. године њихово национално питање коначно ријешено и да је њихов национални императив у будућности не дозволити да се граница на Дрини више икада врати. Због тога се они уопште нису трудили да оснују политичку партију која би окупљала само Србе у Босни и Херцеговини, што би им давало знатно другачији положај у односу на Хрвате и муслимане. Умјесто тога, Срби у Босни и Херцеговини су се прикључивали политичким партијама чије је сједиште било изван Босне и Херцеговине, тачније у Београду. „То их је с једне стране, стално доводило у инфериоран положај према муслиманима и Хрватима, а с друге стране условило да се њихов глас у странкама којима су припадали, а чије је средиште без изузетка било у Београду, сасвим слабо чује” [Мастиловић 2024: 709]. То је можда најочигледније дошло до изражаја приликом политичких борби око доношења Видовданског устава 1921. године, када је руководство Народне радикалне странке у Београду учинило низ уступака муслиманским земљопосједницима у Босни и Херцеговини у замјену за подршку ЈМО изгласавању устава. Ово калкулисање с аграрним питањем изазвало је огорчење међу Србима у Босни и Херцеговини, па чак и међу радикалским правцима у

овим покрајинама, али су они и поред отвореног незадовољства и негодовања и даље слушали налоге страначке централе из Београда. Истини за вољу, појединци су покушавали да се отргну од тог утицаја, као, на примјер, професор Петар Иванишевић, који се приликом избора 1923. године није сложио са чињеницом да је врх Радикалне странке, као свог посланичког кандидата у Херцеговини истакао Лазара Марковића, који уопште није био Херцеговац, али је и поред тога на свим изборима био радикалски кандидат у Херцеговини. Али, овај покушај Петра Иванишевића, као и сви остали, завршио се неуспјехом, јер је култ Николе Пашића толико био јак у Херцеговини да је Стојан Протић то прокоментарисао ријечима: „Да Пашић пошаље тамо магаре, Херцеговина ће гласати” [Иванишевић 2001: 149].

Отварање „хрватског питања” у Краљевини СХС, тј. продор идеологије Стјепана Радића и његове Хрватске републиканске сељачке странке на простор Босне и Херцеговине, који је започео 1921. године, нагло је радикализовао не само политичку сцену већ и међувјерске и међунационалне односе и то у толикој мјери да се то претворило у отворену антидржавну дјелатност. На конференцији великих жупана из Босне и Херцеговине с покрајинским намјесником Љубомиром Вуловићем у Сарајеву, 7. и 8. јуна 1923. године, сви велики жупани су истакли да се након избора 1923. године стање међунационалних и међувјерских односа изузетно погоршало јер „хрватско и муслиманско становништво, под утицајем Радићеве пропаганде, као и пропаганде радикалне Радићеве прохрватске струје у ЈМО, очекује државни преврат, уз то испољавајући отворену мржњу према краљу, држави и Србима уопште” [Мастиловић 2009: 311]. За овакво стање сви велики жупани оптуживали су разорно дјеловање римокатоличког клера на простору Босне и Херцеговине. Велики жупан Врбаске области тврдио је да католички свештеници „својим моћним упливом трују наш народ католичке вјере, развијају у њему мржњу против свега што је од државе и против свега што је српско” [према: Мастиловић 2009: 312]. С друге стране, државни органи нису имали воље да се радикално обрачунају с Радићевом антидржавном дјелатношћу, а поготово не с разорним дјеловањем римокатоличког свештенства, јер би се сваки такав покушај проглашавао за напад државе на Римокатоличку цркву. Све је то омогућило Стјепану Радићу да чак и своје паравојне формације, у виду „Сељачке заштите”, које је стварао на простору Хрватске, пренесе 1924. године и на простор Босне и Херцеговине [Мастиловић 2010а: 455–460].

До 1929. године, сва отворена политичка питања, затрована вјерским и националистичким фанатизмом, знатним дијелом су парализовала сваку прогресивну политичку акцију српске политичке елите из Босне и Херцеговине, а оштра партијска сукобљавања и обрачуни постали су дио њихове политичке свакодневице. То се највише испољавало приликом избора, који су, услед сталних политичких криза, били веома чести. Није био риједак случај ни физичких обрачуна међу присталицама различитих странака, а понекад су и сами кандидати били мета физичких напада. У томе су се посебно истицале присталице Радикалне странке, које су често

и батинама „национално освјешћивали” Србе који су били присталице Демократске и Земљорадничке странке у Босни и Херцеговини, а све под паролом потребе националног јединства. Тако је, на примјер, један од заслужних националних радника и страдалника под аустроугарским режимом Васиљ Грђић, једва извукао живу главу са збора Демократске странке у Невесињу пред изборе 1925. године, када су га присталице радикала буквално прогониле да се с њим физички обрачунају [Мастиловић 2024: 304]. Међусобне оптужбе, бјесомучно блаћење преко страначке штампе, па чак и физички обрачуни постали су свакодневица политичке сцене у Босни и Херцеговини до 1929. године, од чега није била имуна ни српска политичка елита и на тај начин само се уклапала у суморни парламентаризам и затроване политичке и националне односе који су започели одмах након стварања заједничке државе отварањем „хрватског питања” и разорним дјеловањем Римокатоличке цркве.

До 1929. године ти односи су већ дошли у фазу да угрожавају опстанак саме државе. Атентат Пунише Рачића 1928. године на посланике Хрватске сељачке странке, представљао је само врхунац процеса перманентног тровања не само политичких већ и националних и вјерских односа у Краљевини СХС, што је велики жупан Сарајевске области, Милан Николић, у једном писму предсједнику владе Петру Живковићу описао на следећи начин: „Резултати оваквог политичког оријентисања овамошњих народних маса, уз међусобну партијску борбу, с обзиром на општу, па и културну, неразвијеност тих маса – очигледно су по народно и државно јединство били само од штете. Верска и племенска мржња избијала је кроз сваку акцију, свих политичких странака. И, ништа није било у стању то стање ствари променити. Из дана у дан осећало се све више, да верски и племенски делови овамошњег народа заузимају, један према другом, јасно непријатељски став. И, држим да не претерујем кад кажем да је највећи део напора државног управног апарата у Босни и Херцеговини био стално управљен и трошен на акцију, којој је био циљ да онемогући појаву злих последица, које су се могле, при оваквом стању, очекивати међу народним масама, политички, и уопште културно заосталим, а верски и племенски претерано, готово болесно, осетљивим” [према: Мастиловић 2024: 376].

Због свега наведеног, краљев акт од 6. јануара 1929. године дочекан је међу српским народом⁷, али и међу знатим дијелом српске политичке

⁷ Можда је расположење народа најбоље описао срески поглавар из Чајнича у свом извјештају великом жупану у Сарајеву 13. јануара 1929. године: „Ослобођење 1918. год. поздравио је народ овог среза с највећим одушевљењем, тврдо уверен да је дошао крај њиховим патњама и остварена идеја за коју се је вековима крв пролевала. Као и у сваком месту, тако и у овом срезу – иако је народ једне крви и језика – нашло се је људи верским фанатизмом задојених, а смишљеном политиком вођеном по А[устро] У[гарским] властима, подјариваних на све што је српско (*divide et impera*), који су били пун изражај народној филозофији *Поштуруца торџи од Турчина* и презирући све што је национално, верно су служили оним који су и једне и друге подјармили. Ови су Ослобођење дочекали у највећем страху, очекујући жао за срамоту. Захваљујући благом менталитету народа овог краја и онима који су – до тада незапажени и незнани, одједанпут испливали на површину и преузели партијску команду у ново-ослобођеним крајевима, идентификујући општи интерес са личним амбицијама, а под фирмом *За добро народа*, поштеђени су ти анационални елементи благовременог

и интелектуалне елите у Босни и Херцеговини с видним олакшањем, бар према извјештајима које су са терена слали срески и обласни органи власти. Осим тога, неки од истакнутих српских интелектуалаца и политичких радника из Босне и Херцеговине, попут др Милана Сршкића и др Уроша Круља, за које се може с правом посумњати да су били чак и укључени у припреме шестојануарског режима, поготово Милан Сршкић, нашли су се у новој влади генерала Петра Живковића [Мастиловић 2024: 370]. Осим њих, шестојануарски акт краља Александра подржали су и бивши „Народовци” и касније истакнути чланови Демократске странке, попут Васиља Грђића, Атанасија Шоле, Сава Љубибратића и других, а разлоге за њихову подршку новој политици Владимир Ћоровић је видео у сљедећем: „Босански Срби, вјерујући искрено да се држава налази у опасности, трудили су се да помогну Краљево настојање за стишавањем политичких страсти” [Ћоровић 1939: 68]. Слично мишљење имао је и један од судионика тих догађаја, Ристо Грђић, иначе братић Васиља Грђића, који каже: „Све оне огромне моралне снаге, које је српски народ развио од 1903. до 1918. године, упропашћене су наopakим радом наших политичких партија. И док су се Хрвати, Словенци, па и Муслимани груписали и развијали, Срби су се клали између себе и разједињавали, да би тако растројени дочекали судбоносне догађаје који су дошли. Није онда нимало чудно, ако су Васиљ и његови другови, сити партијског преганања и оргијања, с олакшањем на души примили шестојануарски режим, надајући се да ће он донети нешто боље” [Грђић 2012: 94].

Због тога је краљ Александар и његово интегрално југословенство прокламовано шестојануарским актом 1929. године добило подршку већине српских политичара и интелектуалаца из Босне и Херцеговине, па чак и онда када нису били задовољни неким рјешењима која је прокламовао тај режим. Такав је, на примјер, био случај, са *Законом о називу и њогјели на уйравна њогручја*, од 3. октобра 1939. године, којим је Краљевина СХС промијенила име у Краљевина Југославија, а читава земља била

и праведног народног гњева и одмазде [...] Сва та радост повремено је хладнела и код заслужних људи расло разочарење, док је деструктивни елеменат ликовео, јер су лажне народне вође – под паролом *Забравимо прошлост, њледајмо на будућност* – својим радом из године у годину доказивали све више да припремају будућност исту, ако не и гору од прошлости [...] Људи који су морали бити елиминисани чак из друштвене заједнице, као такве, на које је и пре, а нарочито за време рата, много народне клетве пало, због чијих је дела маса сирочади остало без свога хранитеља и место одмазде за своја недела, долазе на одговорне положаје у оној Држави, против које су се свим силама борили [...] Дочепавши се положаја, а видећи да их ни за ранија недела глава није заболела, наставили су свој – Ослобођењем – прекинути рад [...] Народ овог среза, с великим стрпљењем сносио је све те недаће, у почетку обмањиван обећањима појединих партијских ђилкоша, а кашње, уверивши се да је све то пресипање из шупљег у празно, повукао се сам у себе и ћутао [...] Народ, морално уништен, материјално посрнуо, постао је апатичан према свему [...] Вест да је Њ. В. учинило крај досадашњој политичкој трговини примљена је са неописивом радошћу, али и са зебњом, да то није каква крилатица, јер су кроз десет година стално обмањивани, доста напајани празним обећањима и идеалним – никад неостварљивим програмима. Када је вест потврђена, настало је опште народно весеље и на све стране чули су се узвици: Сад тек доживесмо ослобођење. [...] Сви моле Бога да би систем нове управе остао трајан, јер је биланс десетогодишњег парламентарног рада поразан [...]” [према: Мастиловић 2024: 374] (*курзив ДМ*).

административно подијељена на девет бановина. Том приликом, Мостар и долина Неретве ушли су у састав Приморске бановине, чије је сједиште било у Сплиту, што је изазвало огорчење код српских политичара и интелектуалаца из Мостара. Међутим, њихови протести нису уродили плодом, а у том смислу није помогао ни меморандум, који је саставио Владимир Ђоровић, и у коме су изнесени аргументи зашто Мостар и долина Неретве треба да уђу у састав Зетске, а не Приморске бановине [Мастиловић 2024: 407]. Само мањи број српских политичара из Босне и Херцеговине попут проте Душана Кеџмановића из редова самосталних демократа, те Милана Јојкића и Косте Мајкића из редова радикала, као и Бранка Чубриловића, Милоша Тупањанина и Чедомира Кокановића из редова „земљорадника”, нису подржали шестојануарски режим и ставили су се у отворену опозицију према њему [Мастиловић 2022: 202]. Ипак, већина српских политичара искрено је била ријешена да подржи политику интегралног југословенства што се види и по њиховом учешћу на првим изборима одржаним након враћања уставног стања у Краљевину Југославију, септембра 1931. године. Иако је нови изборни закон предвиђао само једну, земаљску изборну листу, чији је носилац био предсједник владе Петар Живковић, што је значило увођење ограниченог парламентаризма, ипак су се на његовој листи нашли бројни истакнути српски политички радници из Босне и Херцеговине, који су раније припадали различитим политичким странкама, а често били и међусобно супротстављени. Тада су из редова српских политичких радника из Босне и Херцеговине за народне посланике, између осталих, били изабрани и Милан Сршкић, Васиљ Грђић, Шукрија Куртовић, Богољуб Кујунџић, Авдо Хасанбеговић, Петар Иванишевић, Тодор Лазаревић, Живко Даниловић, Бошко Зељковић, Симо Маријанац и други [Сокић 1935: 289–294]. Такође, сви они приступили су у редове Југословенске радикално сељачке демократије (ЈРСД), режимске странке која је основана убрзо после избора 1931. године. Нешто касније, између осталих, у политички живот Краљевине Југославије укључили су се као сенатори још неки од познатих српских политичких радника из Босне и Херцеговине, попут Атанасија Шоле, Сава Љубибратића и Васа Глушца. У овом периоду потпуну политичку афирмацију доживио је и вођа босанских радикала Милан Сршкић, који је 1932. године постао и предсједник владе Краљевине Југославије.

За то вријеме нису мировали ни опозиционари из редова српске политичке елите из Босне и Херцеговине, међу којима су били најагилнији представници ранијег Савеза земљорадника, попут Бранка Чубриловића, Милоша Тупањанина и Чедомира Кокановића. Њихов политички рад био је усмјерен на узбуђивање сељака и изазивање незадовољства стањем у земљи, а у својим политичким комбинацијама и опозиционој борби нису се либили да ступе у сарадњу и са својим ранијим политичким опонентима. Тако су се, на примјер, на једном тајном састанку у Бањој Луци, 1932. године, који је имао за циљ организовање протеста приликом отварања споменика Петру Кочићу у Бањој Луци, нашли перјаница Савеза земљорадника Чедо Кокановић, бивши радикал Коста Мајкић и познати хрватски

екстремиста и усташки идеолог Виктор Гутић [Микић 2006: 81]. Њихово опозиционарство, које понекад није имало границе, навело је и краља Александра да бану Милосављевићу једном приликом каже: „Став највећег дела католичког свештенства, а нарочито тих које су окупили око себе Гарић и Шарић, познати непријатељи наше данашње државе, ни најмање ме не изненађује. Али, желео бих да знам: какви су то несретни Срби из Босанске Крајине, који се не радују подизању и њиховог ужег краја? Зар је њихова партијска заслепљеност достигла такве размере, да од ње губе не само здрав разум и љубав за своју ужу домовину, већ и свој национални осећај? Заиста нечувено и жалосно, али поучно; поучно је и за мене, нарочито за Вас, који радите у области у којој има таквих изрода” [Милосављевић 1996: 56].

Смрт краља Александра 1934. године означила је не само почетак краја политике интегралног југословенства, већ и нове још теже политичке кризе. Римокатолички клер, предвођен надбискупима Шарићем у Сарајеву и Гарићем у Бањој Луци, бјесомучно је сијао мржњу међу својим вјерницима и то према свему што је српско и православно. Снажна полуга за такво дјеловање била је организација Католичка акција која је окупљала већи број католичких друштава од којих су била најбројнија друштва Крижара и Крижарица. Према неким истраживачима Католичка акција је окупљала готово читаво одрасло римокатоличко становништво у Краљевини Југославији, осим нешто интелектуалаца по градовима [Екмечић 2007: 413]. Управо захваљујући том широком покрету Католичке акције, Римокатоличка црква у Краљевини Југославији била је „главна идеолошка и политичка снага процеса кроатизовања сељака и њихове политичке конверзије од католика у Хрвате” [Екмечић 2007: 412]. Нешто касније, захваљујући надбискупу Алојзију Степинцу, Католичка акција је 1936. године реформисана у Чисту католичку акцију и постала најважнији фактор усташизације хрватског друштва пред Други свјетски рат [Екмечић 2007: 415; Мاستиловић 2022а: 417]. Сарајевски надбискуп Иван Шарић још прије тога одржавао је блиске контакте с усташким покретом и чак давао моралну и материјалну подршку њиховим терористичким акцијама у земљи и иностранству, као што су, на примјер, биле терористичке акције изведене у Сарајеву и на прузи код Какња дан након убиства краља Александра у Марсељу 9. октобра 1934. године. Полицијски органи убрзо су установили постојање усташке терористичке организације у Босни и Херцеговини коју је на разне начине помагао надбискуп Шарић. Он је чак својим каналима успио да преко Сарајева и Дубровника пребаци у Италију терористу Тому Гргића који је 1933. године припремао атентат на краља Александра и био одговоран за постављање експлозивних направа у Сарајеву [Мастиловић 2022а: 420].

Збуњени новом провалом хрватског национализма, а посебно разочарани неискреним југословенством великог броја хрватских политичара, српски политичари из Босне и Херцеговине су и даље, са задивљујућом упорношћу, настојали да бране политику коју је прокламовао краљ Александар 1929. године. На тај начин, највећи број њих себе је изнова довео на

маргине државне политике, која се мијењала брже него што су они могли и хтјели да схвате и прихвате. Долазак Милана Стојадиновића на власт 1935. године и његов нови политички курс, који је подразумијевао формирање владе од представника радикала окупљених око Главног одбора, те Југословенске муслиманске организације Мехмеда Спаха и Словенске људске странке Антона Корошеца, у потпуности је збунио, али и разочарао српску политичку елиту која је и даље у свом претежном дијелу слиједила курс Југословенске националне странке (бивше ЈРСД). Због тога и стварање нове режимске странке Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), састављене од три наведене партије које су чиниле владу, Срби из Босне и Херцеговине нису дочекали с радошћу, поготово што је убрзо постало јасно да је кормило цјелокупне политике у Босни и Херцеговини, нови премијер Милан Стојадиновић препустио Мехмеду Спаху, вођи Југословенске муслиманске организације. Та чињеница довела је до значајних компликација на политичкој сцени, посебно када су у питању биле Босна и Херцеговина, али и значајне импликације на међуљудске односе у овим покрајинама, поготово када су Спахове присталице, „гладне власти” послје дугог опозиционог дјеловања, почели да показују знаке реваншизма. У новим политичким односима посебно су страдали Срби муслиманске вјероисповијести на простору Босне и Херцеговине, према којима су Спахове присталице биле посебно нетолерантне. Због свега тога, ЈРЗ међу Србима у Босни и Херцеговини никада није имала значајнијег упоришта, иако су двојица главних протагониста политике Милана Стојадиновића међу Србима у овим областима, др Бранко Калуђерчић и др Богољуб Кујунџић, улагали значајне напоре да што више српских бирача окупе око ове странке. Ипак, ни они сами нису били задовољни чињеницом да муслимани имају више мјеста у влади и власти од православних Срба, којих је и тада било више него муслимана у Босни и Херцеговини [Мастиловић 2024: 712]. Иако поцијепана у неколико међусобно супротстављених фракција и без већег политичког утицаја, Југословенска национална странка, која је барем декларативно заступала политику интегралног југословенства, задржала је у својим редовима један број српских политичара из Босне и Херцеговине, углавном оних који су и даље вјеровали у политику интегралног југословенства. Међутим, када је 1938. године уже руководство ЈНС у Београду одлучило да на изборима 1938. године ова странка наступи на опозиционој листи др Влатка Мачека, то је значило и почетак краја ове странке, бар када је у питању Босна и Херцеговина. Након тога, један за другим, ову странку су напустили готово сви њени угледнији чланови из Босне и Херцеговине, прије свих др Урош Круљ, а затим Васо Глушац, Авдо Хасанбеговић, Васо Јовановић, Шукрија Куртовић, Јово Поповић и други [Мастиловић 2024: 608–609]. Због тога ће у наредном периоду као најактивнији представник ове странке у Босни и Херцеговини бити Доброслав Јевђевић. Избори 1938. године били су јасан показатељ све штетности коју је имала поцијепаност српског гласачког тијела. Тако је, на примјер, од укупно 15 посланика у Дринској бановини изабраних на Стојадиновићевој листи ЈРЗ било 11 муслимана и 4 Србина, а на листи

Влатка Мачека 2 Хрвата и 1 Србин, док листа ЈНС у Дринској бановини није освојила ниједан посланички мандат [Мастиловић 2024: 611].

Пад владе Милана Стојадиновића и долазак Драгише Цветковића на власт 1939. године за српску политичку и интелектуалну елиту, али и за читав српски народ у Босни и Херцеговини, представљао је почетак нове етапе политичке и националне неизвјесности, али и врхунац разочарења у југословенство. Споразум Цветковић–Мачек 1939. године, којим је створена Бановина Хрватска, а којој су припали и неки дијелови БиХ, прије свега је мобилисао и хомогенизовао муслимане који су сада постали једнодушни у захтјевима за аутономијом ових области, што је додатно закомпликовало ситуацију, јер је сада српска интелектуална елита из Босне и Херцеговине или бар њен највећи дио, морао да води борбу на два колосијека. С једне стране, они су морали да доказују да су хрватске претензије на ове покрајине мегаломанске и неоствариве, а с друге стране морали су да се боре против једнодушног захтјева муслимана за аутономијом, што је за Србе практично значило повратак границе на Дрини, а то је у политичком погледу била њихова највећа ноћна мора. Чак и они који су подржавали Споразум, попут Доброслава Јевђевића, који у то вријеме постаје најагилнији политичар из редова ЈНС у Сарајеву, били су против аутономије Босне и Херцеговине, а у том погледу једино се издвајало неколико појединаца из редова Срба, који су подржавали идеју о аутономији. Један од њих, вођа сарајевских радикала Душан Јефтановић у томе је видио могућност да се српски народ у Босни и Херцеговини уједини и изнова политички и национално хомогенизује као у периоду аустроугарске окупације. Једини од српске политичке елите из Босне и Херцеговине који је успио да се „угура” у Споразум и то мимо знања и сагласности своје странке и тако себи обезбиједи министарско мјесто у Влади Цветковић–Мачек био је Бранко Чубриловић.

Србе западно од Дрине посебно је бољела чињеница да у вријеме када се у Београду најдиректније рјешавало о њиховој судбини нико од истакнутих српских политичара или интелектуалаца из Босне и Херцеговине није био укључен, па чак ни обавијештен о току преговора. У њих није био укључен ни тада једини Србин из Босне и Херцеговине који је био у Влади Драгише Цветковића, др Бранко Миљуш. У својим сјећањима објављеним након Другог свјетског рата, Миљуш такође тврди да он није био упознат с преговорима које су водили Цветковић и Мачек, јер Цветковић тада уопште није сазивао сједнице владе нити министре обавјештавао о току и садржају преговора. Када је послѣ више безуспјешних покушаја успио да дође до предсједника владе и изнесе му своје мишљење Миљуш је од Цветковића добио следећи одговор: „Докле ћете нам ви, Срби из Босне, ометати споразум са Хрватима” [Миљуш 1957: 3]⁸.

⁸ А како су изгледали ти преговори, најбоље је можда објаснио Владимир Ћоровић: „Разграничење Бановине Хрватске извођено је не на основу једног начела, него на основу свих који су Хрватима могли бити од користи. Основа је имала бити етничка. Хрвати су ван Приморске и Савске бановине тражили за себе сваки срез где су они били у већини, али у тим бановинама нису давали ниједног среза где су већину имали Срби. Тако се догодило да је

Споразум Цветковић–Мачек мобилисао је и оне српске интелектуалце из Босне и Херцеговине који су себе сматрали за највјерније тумаче интегралног југословенства, попут Николе Стојановића и Владимира Ћоровића. Сматрајући да је 1918. године српско национално питање на Балкану коначно ријешено, српска политичка и интелектуална елита, па и она из Босне и Херцеговине, сматрала је да је њен главни задатак одбрани тековине стварања југословенске државе, па се агресивном и све агресивнијем хрватском национализму супротстављала не српским већ југословенским национализмом. Осим тога, стварање југословенске државе, а посебно нереална вјера у њу, довела је до тога да српска и интелектуална и политичка елита не сматра за сходно да ствара било какав национални програм, што се убрзо испоставило као погубно. Истини за вољу, неки од највећих југословенских ентузијаста, попут Стојановића и Ћоровића, почели су тридесетих година схватати своје заблуде из 1918. године и преко Српског културног клуба у Београду настојали исте превазићи и поправити националну штету која је те године учињена. Поједини савременици тих догађаја, попут Драгољуба Јовановића, тврде да су кључну улогу у формирању Српског културног клуба имали управо двојица Срба из Босне и Херцеговине, Никола Стојановић и Владимир Ћоровић. „Дуго смо Слободана Јовановића оптуживали за ту успешну, али не добру акцију, јер нисмо знали да је он био само фирма, да је мотор био Влада Ћоровић, а главни шеф Никола Стојановић” [Јовановић 2008: 446]. Осим њих двојице, у Српском културном клубу били су активни и још неки српски интелектуалци из Босне и Херцеговине, попут др Риста Јеремића, др Васа Чубриловића, вајара Сретена Стојановића и још неких. Иако формиран 1937. године, Српски културни клуб није показивао веће активности све до 1939. године и стварања Бановине Хрватске, када је коначно српским интелектуалцима постало јасно да морају формулисати српске националне циљеве и омеђити српски национални простор у Краљевини Југославији, у који су Хрвати већ били дубоко зашли и непрестано тражили још више. Међутим, чини се да су позиви за јединством српског народа и српских политичких партија у Краљевини Југославији

847.000 Срба остало у границама Хрватске, а свега 421.000 Хрвата у целој осталој држави, кад се сви католици урачунају у Хрвате. Кад је требало бранити те српске земље, онда су се позивали на своје историјске границе и узели су у помоћ тај принцип. Међутим, тај принцип енергично одбијају кад је у питању Дубровник, који није никад улазио у састав њихове историјске државе и који је по својој традицији сав „словенски”, а по својој прошлости у сталној гравитацији према српском подручју. Кад су Хрвати тражили и добили срезове Шид и Илок, који су у већини српски, а по историјском праву небрањиви, они су напустили и етничко и историјско начело, па су захтевали та места као свој животни простор. Таква недоследност и неправичност изазвала је с правом протесте, који су се појачавали тим више, што је у новим областима уведен отворен антисрпски режим. Побijeни су и прогоњени многи људи, разбијене или онемогућене њихове установе, створено расположење за њихово потискивање и уклањање. С хрватске се стране и наглашавало да је то граница националног поседа и националне државе. И што је још горе, с најодговорније њихове стране подвлачило се да је ово само етапа и да они имају нових претензија. Стављају у покрет, да добију Барању и северну Бачку, а свим средствима доказују да су босански муслимани само Хрвати и да бановина Хрватска има права на нове срезове у Босни” [Ћоровић 2010: 746].

и посебно гесло „Јако Српство – Јака Југославија” дошли сувише касно. На крају су ти заслужни национални борци и признати интелектуалци, који су 1918. године стајали непоколебљиво на позицијама југословенског национализма, па чак ако је било потребно и против Николе Пашића и српске владе, доживјели да њихов часопис *Српски глас* буде забрањен и то у сред Београда, што је на захтјев Влатка Мачека, јула мјесеца 1940. године, извршио министар унутрашњих послова Станоје Михалчић [Мастиловић 2024: 608–609]. А разлог за забрану *Српског гласа* лежао је у чињеници што је он из броја у број извјештавао о терору који се над Србима систематски проводио у границама новоформиране Бановине Хрватске.⁹ Пошто им је било забрањено да се оглашавају у свом часопису, српски интелектуалци окупљени око Српског културног клуба могли су још само да једном брошуром објасне зашто је забрањен *Српски глас*, гдје, између осталог, кажу: „Данашњи диктатор Југославије д-р Владко Мачек захтевао је забрану... Остали Срби министри у влади нису прстом макли, нису глас свој дигли, јер им је министарски положај важнији од националних и државних интереса, и јер вјерују да ће удварањем и савијањем кичме умиловити и одобрљивити д-р Владка Мачека. Срби су крв и животе немилици давали за Југославију, Србија је пола становништва, своје име, своје заставе жртвовала, сву своју снагу поклонила, цело српство је све жртве поднело за Југославију. А друштво д-р Владка Мачека је одмах после рата све своје снаге и сав свој рад посветило само једном послу: да сруши главну снагу и главни стуб Југославије: Србе. Клеветама о хегемонији и ’израбљивању’ су нас окаљали, фразама о споразуму и братској сарадњи су нас обманули, нашом широкогрудошћу и поверењем дошли на власт... Српски глас, глас Срба је забрањен” [Аноним 1940: 5–6]. Из ових редова очигледно је да су некадашњи искрени југословенски прегаоци из редова српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине, а посебно Стојановић и Ћоровић, на крају схватили да су их Хрвати врло вјешто преварили у првој југословенској држави, али је за било какву акцију већ било касно.

Над Југославијом се све више надвијала опасност од њемачке инвазије, а једино што су истакнути појединци из редова српске интелектуалне и политичке елите из Босне и Херцеговине још могли да ураде, било је то да учествују у демонстрацијама против приступања Југославије Тројном пакту и у пучу од 27. марта, због чега су неки од њих касније изражавали

⁹ О том терору, између осталог, свједочи и једно писмо које је Смаилага Ћемаловић упутио из Мостара Лазару Марковићу, а у коме се, између осталог, каже: „У задње вријеме Срби у Мостару, како православни тако и муслимани проживљавају многе неугодне дане... иако је Мостар град у коме има само 25% католика, ипак су данашњи властодршци успјели да разјуре све Србе који су били на срезу и сада је цио срез остао без иједног Србина чиновника. Оваква ситуација на срезу није била ни за вријеме Аустрије... У овдашњој гимназији, у којој има преко 40 наставника, остала су свега три Србина... напомињем да у мостарској гимназији има свега 30% јака католика. Нарочито су извргнути прогонима Срби муслимани, јер их без икаквог разлога премјештају, а у задње вријеме почели су да отпуштају... ни у једној овдашњој школи, а нарочито у гимназији, не смије нико рећи да је југословен, а писање ћирилицом онемогућује се чак и Србима православне вјере... Ви истина нисте криви да је Мостар ушао у Хрватску Бановину, али сигурно смо ми још мање криви, и зато је дужност свакога Србина да нас помогне” [према: Мастиловић 2024: 697].

и кајање, имајући пред очима све страхоте које су задесиле српски народ у Другом свјетском рату. Тако је, на примјер, Ристо Грђић након Другог свјетског рата писао: „Тога дана сам и ја изашао на београдске улице да манифестујем радост што је Југославија спасила своју част и свој образ. Данас ми се чини да ни ту нисам био политичар. Да је наша земља сачувала неутралност, сачувало би се преко милион српских глава” [Грђић 2012: 304–305]. Неки од српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине сматрали су да се у току Другог свјетског рата могу поправити кобне грешке учињене 1918. године. Један од њих био је и Стеван Мољевић, који је јуна мјесеца 1941. године у Никшићу писао свој програм под насловом *Хомојена Србија*. Имајући већ пред очима ужасне покоље херцеговачких Срба који су се током јуна мјесеца одвијали у његовој непосредној близини, он је, између осталог, писао: „Основна грешка у нашем државном уређењу била је што 1918. г. нису биле ударене границе Србије. Та се грешка мора исправити, данас или никад те се границе данас морају ударити, и оне морају да ухвате цело етничко подручје на коме Срби живе са слободним излазима на море и све српске области које су надомак мора” [цитирано према: Мاستиловић 2024: 702]. Међутим, Мољевић тада очигледно није схватао да повратка на 1918. годину више неће бити.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аноним (1940). *Зашићо је забрањен „Српски џлас”*. Београд [б. и.].
- Гаковић, Милан (2008). *Савез земљорадника (Земљорадничка сјџранка) 1919–1941*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Грђић, Ристо (2012). *Зайиси из Херцејовине: Усјомене јосланика и ујравника канцеларије срјске јайријарције*. Истражио и за штампу приредио Милош Спајић. Београд: „Филип Вишњић” и Гацко: Просвјета.
- Ђорђевић, Милан П. (1922). *Србија и Јујословени за време рајџа 1914–1918*. Београд: Свесловенска књижара.
- Екмечић, Милорад (1989). *Сјџварање Јујославије*, II. Београд: Просвета.
- Екмечић Милорад (2007). *Дујо крејџање између клања и орања: Исијорија Срба у Новом веку (1492–1992)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Иванишевић, Петар (2001). *Доживљаји и усјомене*, Београд: Архив Српске академије наука и уметности и Нови Сад: Архив Војводине.
- Јовановић, Драгољуб (2008). *Медаљони*, књ. IV, Београд: Службени гласник.
- Калуђерчић, Славко (1939). *Радикали и Босна. Радикалски календар: јолијички алманах*, за 1939. годину, Београд.
- Краљачић, Томислав (1973). *Организовање и структура Радикалне странке у Босни и Херцеговини. Годишњаџ Друшјџва исјџоричара Босне и Херцејовине*, година XIX, 205–228.
- Круљ, Урош (1937). *Народова група, њен рад и идеологија*. У: *Гласник јујословенској професорској друшјџва*, јули – август 1937, књ. XVII, свеска 11–12.
- Љубибратић, Драго (1961). *Владимир Гађиновић*, Београд: Нолит.
- Мастиловић, Драга (2009). *Херцејовина у Краљевини Срба, Хрвајџа и Словенаца*, Београд: „Филип Вишњић”.
- Мастиловић, Драга (прир.) (2010). *Једно виђење јужнословенског уједињења 1918. године (Јово Ђугумовић, Миле Вујадиновић)*. *Гласник Архива и Друшјџва архивских радника Републике Срјске*, II(2): 447–454.

- Мастиловић, Драга (2010а). Радићеви борбени одреди „Селачка полиција” у Босни и Херцеговини 1924. године. *Гласник архива и Друштва архивских радника Републике Српске*, бр. 2.
- Мастиловић, Драга (2012). *Између српства и југословенства: Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Бања Лука: Арт Принт.
- Мастиловић, Драга (2017). *Затварање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: Установа Републике Српске и Удружење Српско-руски мост.
- Мастиловић, Драга (2022). Сарајевска политичка елита и завођење шестојануарског режима 1929. године, *Зборник радова Филозофског факултета* (Приштина – Косовска Митровица), LI(1): 193–210.
- Мастиловић, Драга (2022а). Крст и кама (Надбискуп Иван Шарић, римокатолички клер и страдање Митрополије дабробосанске 1941. године). У: *Осам вијекова Миштрополије дабробосанске*: зборник радова са научног скупа (Фоча, 1–3. октобар 2021) / [приредили Дарко Р. Ђого, Ведран Голијани, Владан Бартула]. Пале: Филозофски факултет и Фоча: Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”, 411–434.
- Мастиловић, Драга (2024). *Српска политичка елита из Босне и Херцеговине и југословенска краљевина (1918–1941)*. Бања Лука: Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске; Источно Сарајево: Институт историјских наука и Филозофски факултет.
- Микић, Ђорђе (2006). Бан Милосављевић у политичком животу Врбаске бановине. У: *Светислав-Тиса Милосављевић*: зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. Године. Бања Лука: Институт за историју, 73–91.
- Милосављевић, Светислав Т. (1996). *Сусрети са краљем: 1929–1934*. Приредили Небојша Радмановић, Верица Стошић и Душан Вржина. Бања Лука: Општина и Архив Републике Српске.
- Милуш, Бранко (1957). *Споразум 1939 године*. Windsor: Avala.
- Слијепчевић, Перо (2013). *Белетристички радови и џрејиска*, збирка: Сабрана дјела Пера Слијепчевића, књ. 9, Приредио Радован Вучковић. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске; Београд: Свет књиге,
- Сокић, Милоје М. (1935). *Стијашница избора народних посланика: за Прву југословенску Народну Скупштину: одржаних 8 новембра 1931. год*. Београд: Штампарија „Југославија”.
- Станковић, Ђорђе Ђ. (1985). *Никола Пашић и Југословенско питање*, I–II, Београд: БИГЗ.
- Стојановић, Никола (1929). Поглед на босанску политику од 1903. до 1914. године. У: Група аутора, *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*. Сарајево: Издање Обласног одбора Народне одбране, 167–181.
- Ђоровић, Владимир (1939). *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*. Београд: Просвета.
- Ђоровић, Владимир (2010). *Историја Срба*. Београд: Alba Graeca book.
- Љубриловић, Бранко (1934). *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука – Загреб [б. и.].
- Dedijer, Vladimir (1966). *Sarajevo 1914*. Beograd: Prosveta.
- Gligorijević, Branislav (1970). *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Juzbašić Dževad (1999). *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kapidžić, Hamdija (1963). Rad Narodnog vijeća SHS za BiH u novembru i decembru 1918. *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, knj. III, 147–328.
- Paulová, Milada (1924). *Jugoslavenski odbor: (povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914–1918.)*. Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga.
- Purivatra, Atif (1977). *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost.
- Stanković, Đorđe (2009). *Srbija i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Službeni glasnik.

- Šehić, Nusret (1991). *Bosna i Hercegovina: 1918–1925: privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Šehić, Nusret (1982). Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske. *Prilozi (Institut za istoriju u Sarajevu)*, 19: 163–202.
- Zubović, Jovo (1918). *Jedinstvo i sloboda: predavanje, držano 21. novembra 1918. na javnoj Skupštini južnoslavenske ra-de-na omladine*, Sarajevo: Južnoslavenska ra-de-na omladina.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/12/4

Accepted: 2025/2/25

SERBIAN POLITICAL ELITE FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE YUGOSLAV KINGDOM (1918–1941)

by

DRAGA V. MASTILOVIĆ

University of East Sarajevo
Institute of Historical Sciences
Stefana Nemanje 5, East Sarajevo
Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina
draga.mastilovic@iin.ues.rs.ba

SUMMARY: During the existence of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Yugoslavia (1918–1929), the Serbian political and intellectual elite from Bosnia and Herzegovina found themselves in a position to actively participate in the new state. However, only a few managed to successfully navigate the newly formed political landscape and benefit from it. Most of them believed that the Serbian national question had been definitively resolved in 1918. As a result, they were unprepared for the emergence of the “Croatian question” in the Kingdom of SHS. Their political disorientation led them to passively accept the unstable parliamentary system of the new state, shaped by deepening interreligious and interethnic tensions. By 1929, in response to aggressive Croatian nationalism, which was encouraged and directed by the Roman Catholic clergy, they began to defend themselves not through Serbian nationalism but through Yugoslav nationalism. Sincerely embracing King Alexander’s policy of integral Yugoslavia, proclaimed in 1929, most of them only realized by the late 1930s that they had been politically deceived by the Croats. Their unrealistic faith in the Yugoslav state prevented them from forming an independent Serbian national program—until it was too late, on the eve of World War II.

KEYWORDS: Bosnia and Herzegovina; Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Kingdom of Yugoslavia; Serbian political elite

UDC 32(497.1)“1945/1990”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2593081O>
МОНОГРАФСКА СТУДИЈА
Примљена: 7. 10. 2024.
Прихваћена: 15. 12. 2024.

ЦИЉЕВИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПОЛИТИКЕ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА: 1945–1990.

ЧАСЛАВ ОЦИЋ

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
caslav.ocic@gmail.com

САЖЕТАК: Одређивање циљева регионалне политике; еволуција југословенске политике регионалног развоја: уставне одредбе, програмска опредељења КПЈ/СКЈ, одлуке конгреса КПЈ/СКЈ, планови друштвеног развоја; циљеви регионалног развоја у односу на остале основне циљеве развоја; језик и садржај циљева регионалне политике; језик политике: циљеви регионалног развоја као вербализација политичког чина; политика регионалног развоја између демократизације и дезинтеграције.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: регионална политика; циљеви, језик политике, демократизација, дезинтеграција, Југославија 1945–1990.

*Between the idea
And the reality
Between the motion
And the act
Falls the shadow.²
T. S. Eliot*

*The suggestion is made that political and social consideration,
both domestic and international, became
more important than economic logic.³
[Sugar 1963]*

¹ Истраживање регионалног проблема друге Југославије (неразлучивог од националног и државног питања) отпочео сам 1986, интензивирао 1989. и окончао 1991. године.

² Између идеје / И стварности / Између покрета / И чина / Пада сенка.

³ „Ситуација је јединствена као тест за теорије развоја подручја (area-development studies), јер је операција имала одређен почетак, трајала је четрдесет година и дефинитивно се

*Ideology has the power to transform social reality only between certain limits and ... when we ignore those limits we produce the contrary of what was desired.*⁴
[Dumont 1977]

ОДРЕЂИВАЊЕ ЦИЉЕВА РЕГИОНАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Циљеве политике регионалног развоја одређују:

а) *основна* друштвена, односно политичка *одредбе* која истовремено дефинишу и стратешке циљеве развоја;

б) достигнути *свјет* опште, нарочито економске, *развијености* земље, и

в) схватања (*концепције*) *регионалне политике*.

Економски регионалнополитички циљеви дедукују се, пре свега, из општих економско-политичких циљева. Важеће представе о циљу, поред типа друштвеног уређења, односно владајуће политичке философије, одређене су фазом развоја у којој се налазе привреда и друштво. При томе, значајну улогу играју и реални чиниоци и стање (опште и „регионалне”) свести⁵. Реални фактори и стање свести могу да генеришу:

а) *развој*, и

б) *његово територијално уједначавање*, тј. равномерно просторно ширење, као највише регионалнополитичке циљеве.

Та два циља формулишу се у контексту специфичности регионалне проблематике. Осим тога, они се изводе и из поимања регионалне политике. Два главна регионалнополитичка циља одговарају двама схватањима регионалне политике.

Регионална политика у једном случају може се разумети као део економске политике која произлази из просторног начина посматрања. Стога се може утврдити један врховни циљ (као парцијална норма) који одређује остале регионалнополитичке циљеве тако да истиче територијалну страну општег циља економске политике. Ако се општи циљ састоји, на пример, у обезбеђивању и увећању благостања оптималном употребом расположивих ресурса – без обзира на то како се одређује његов конкретан садржај – онда би се циљ регионалне политике могао модификовати на следећи начин:

Управљање ресурсима у регионима ради остварења глобалног оптимума или оптимално коришћење ресурса са становишта укупног простора, тј. целе земље.

завршила. Аутор разматра мере које је окупаторска држава предузела да побољша животни стандард покрајине, показује да ли су оне биле неуспешне и сугерише зашто владари нису користили алтернативне планове који би могли да доведу до успеха. Сугерише се да су *политичке и друштвене конзидерације*, како домаће тако и међународне, *биле важније од економске лојке*.” [Sugar 1963].

⁴ Идеологија поседује моћ да трансформише друштвену стварност само у одређеним границама и ако игнорише те границе резултат ће бити супротан од жељеног.

⁵ То се подједнако односи и на „научну свест” и на популарна, масовно распрострањена – тачна или погрешна – схватања.

У другом случају регионална политика се означава као политика једног региона. У вези с постулатом правичности, као парцијална норма, јавља се уједначавање простора или слабљење међурегионалних диспаритета. Други врховни циљ регионалне политике формулише се као:

Управљање ресурсима у појединачном региону и најповољније коришћење ресурса региона, при чему – у условима специјалног постулисања циља уједначавања – сиромашнији региони тенденцијски остварују уједначавање нивоа развијености у односу на богатије регионе.

Та два примарна циља регионалне политике стоје у врху двају респективних циљних система. Један циљни систем заснива се на приступу који циљеве региона утврђује с обзиром на циљеве укупног простора земље. Он се може означити као просторно *координисан* циљни систем, јер циљеве региона подвргава јединственим критеријумима, што треба да помогне њиховом координисаном остваривању. Други циљни систем заснива се на схватању региона као субјеката који унутар укупног простора следе посебне циљеве. При томе, они могу, али и не морају, да одступају од глобалних представа о циљу. По аналогији овај циљни систем могао би да се назове просторно *некоординисаним*. У региону, наиме, питање развоја може изгледати нешто другачије: у тежњи за приближавањем нивоу развијености развијенијих региона нужно се јавља жеља да се привуку додатни ресурси и да се постојећи на најбољи начин користе.

Импликације стратегија, које воде остварењу једног од поменутих два циљна система, јесу различите. Из тог разлога намеће се потреба испитивања односа та два циљна система. Њих не би требало посматрати искључиво као алтернативне, него у одређеним границама и као комплементарне. Друштво које је усвојило принцип плурализма циљева не може да његово деловање не призна и у домену регионалне политике, утолико пре уколико је регионална констелација била повезана и с федералном и сложеном националном структуром земље.

Глобални оптимум из кога би принудом били изведени циљеви као обавезни за појединачни регион једва да се може замислити; он се теоријски може дефинисати за централнопланску привреду, мада се ни тамо не може у пракси спровести до краја. Стога се реалистичком и препоручљивом варијантом регионалне политике сматрају регионализоване циљне одлуке које морају бити усаглашене с оквирним глобалним циљним представама. Глобални циљни систем, дакле, не би смео искључити просторно некоординисане циљне системе, него би требало да на њих утиче тако што ће их усмеравати у одређеном правцу.

ЦИЉЕВИ: ЕВОЛУЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПОЛИТИКЕ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Вишенационални састав земље, федеративно државно уређење и знатне разлике у степену и структури привредне развијености, између и унутар појединих подручја, одредили су у читавом послератном раздобљу *равномерности* као основни стратешки циљ регионалног развоја Југославије.

Сматрало се да равномеран регионални развој, не само да на дужи рок води оптималном развоју читаве југословенске привреде, него и да представља суштински *услов* за остваривање и *социјалне* („уједначавање могућности рада и живота радних људи и грађана“) и *националне равноправности*.

Поимање основних детерминанти стратешког циља регионалног развоја у распону од четири и по деценије, знатно се мењало: амендирањем или редефинисањем, новим уставима, федерализам, (по неким кооперативни, а по другима фасадни), комбинован је с елементима (конфликтног) конфедерализма. Национална равноправност умногоме је поистовећена с равноправношћу република и покрајина, и слично. Значајно се мењало и наглашавање одређених компонената укупног развоја (социјална – национална компонента; политичка – економска компонента, ...), а у економској сфери коренито су се променили и концепт развоја и системски оквири (централноплански, тржишно-плански, „договорни“, ...).

Све то, поред низа других чинилаца (на пример, стратешке природе – *стипендијске територије* као приоритетни региони; реч је о Босни и Херцеговини 1948. године), условило је да се основни циљ регионалног развоја у појединим фазама остваривао на различит начин, односно у различитом (друштвеном, политичком, економском ...) амбијенту.

Посматрано с економског аспекта, *основни циљ њолишке регионалног развоја – брз развој свих, уз бржи развој мање развијених подручја* – остваривао се (поједностављено посматрано) *до 1965.* у оквиру првенствено секторски дефинисаног глобалног оптимума, у ком су циљеви развоја појединих подручја утврђивани у односу на циљеве развоја читаве земље. Просторно координисан циљни систем *од 1965.* постепено је замењиван просторно некоординисаним циљним системом. Основни ставови друштва о циљевима регионалног развоја утврђени су у уставним одредбама, у Програму владајуће партије (КПЈ/СКЈ) и њеним конгресним резолуцијама. Њихова („фазна“) интерпретација и конкретизација исказана је у плановима друштвено-економског развоја земље.

Уставне одредбе

У условима наслеђене опште неразвијености, одмах после Другог светског рата, питање територијалне неравномерности решавало се у склопу општег плана индустријализације. Стога вероватно ни *Устав ФНРЈ из 1946.* не наводи начело равномерног регионалног развоја, али могло би се разумети да њега имплицира став да „у циљу заштите животних интереса народа, подизања народног благостанја и правилног искоришћавања свих привредних могућности и снага држава даје правце привредном животу и развоју путем *опћег привредног плана*.”⁶

У *Уставном закону из 1953.* као „повељи самоуправљања“, привредне функције (федералне) државе се сужавају: федерација „osigurava jedinstvo

⁶ Видети члан 14 Устава ФНРЈ из 1946. године, у: Ivan Mecanović. *Jugoslavenski ustavi*, Zagreb 1986: 265.

privrednog sistema i planski razvitak narodne privrede kao cjeline” (члан 9, став 1)⁷. „Saveznim društvenim planom odvajaju se za federaciju samo ona zakonom utvrđena finansijska sredstva koja služe za izvršenje poslova iz nadležnosti federacije, za osiguranje normalnog privrednog razvitka i za pomoć nedovoljno razvijenim krajevima zemlje” (члан 17, став 2)⁸.

Устав СФРЈ из 1963. знатно већу пажњу посвећује регионалном развоју и у том контексту бржем развоју привредно недовољно развијених подручја. У трећој групи општих уставних начела, између осталог, наводи се: „Ради уједначавања материјалних услова друштвеног живота и рада радних људи, ради што складнијег развоја привреде као целине и ради остваривања материјалне основе равноправности народа Југославије, друштвена заједница у општем интересу посвећује посебну пажњу бржем развоју производних снага у привредно недовољно развијеним републикама и крајевима и у ту сврху обезбеђује потребна средства и предузима друге мере.”⁹

Чланом 123 овог Устава:

„Образује се посебан фонд федерације за кредитирање бржег привредног развоја недовољно развијених република и крајева.

Савезним законом утврђују се стални извори финансирања тог фонда, посебни услови кредитирања и начин пословања фонда.

Републици која не може својим средствима финансирати друштвене и друге службе у републици федерација обезбеђује потребна средства под условима које одређује савезни закон.”¹⁰

У основним начелима (став 17, у скупини III) *Устав СФРЈ из 1974.* дефинише основе политике регионалног развоја, односно развоја мање развијених подручја:

„Ради остваривања материјалне основе равноправности народа и народности Југославије, ради уједначавања материјалних услова друштвеног живота и рада радних људи и ради што усклађенијег развоја привреде као целине, у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији посвећује се, у општем интересу, посебна пажња бржем развоју производних снага у привредно недовољно развијеним републикама и аутономним покрајинама, и у ту сврху се осигуравају потребна средства и предузимају друге мере.”¹¹

Чланом 258:¹²

„Образује се посебан фонд федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина.

Савезним законом утврђују се привредно недовољно развијене републике и аутономне покрајине, стални извори средстава фонда, посебни услови кредитирања из тих средстава и начин пословања фонда.

⁷ Устав ФНРЈ из 1946 ... стр. 293.

⁸ Устав ФНРЈ из 1946 ... стр. 296.

⁹ *Устав СФРЈ* (1963). Савремена администрација, Београд, стр. 8.

¹⁰ Устав ФНРЈ из 1946. ... стр. 63.

¹¹ *Устав СФРЈ* (1986). Савремена администрација, Београд 1986, стр. 15.

¹² *Устав СФРЈ*, Савремена администрација, Београд 1986, стр. 108.

За потребе фонда федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина органи федерације могу расписивати обавезне зајмове.

Републици и аутономној покрајини која не може својим средствима финансирати друштвене и друге службе у републици, односно аутономној покрајини, федерација обезбеђује потребна средства под условима које одређује савезни закон.”

Програмска опредељења КПЈ/СКЈ

Питање регионалног развоја Југославије у *Програму СКЈ*, усвојеном на VII конгресу СКЈ (1958. године), у VIII глави¹³ разматра се (Федерација и односи међу народима Југославије), која обухвата следеће теме:

- самоопредељење и равноправност народа;
- материјална основа националне равноправности;
- стална брига за убрзавање привредног развитка неразвијених рејона;
- братство и јединство народа Југославије;
- југословенски социјалистички патриотизам; и
- права националних мањина.

У делу који се односи на материјалне основе националне равноправности стоји¹⁴:

„Самосталност и равноправност народа Југославије не изражавају се само у једнаким политичким и културним правима. Она се нужно морају ослањати и на одређену материјалну основу. [...]”

Народне републике под једнаким општим условима учествују у подели дохотка оствареног из производње и рада на њиховом подручју и користе средства из централних фондова, која су под истим условима доступна свима. На тој бази републике самостално утврђују програме свог привредног развитка у оквиру општих пропорција привредног плана федерације.”

У истој глави, у делу који се односи на сталну бригу за убрзавање привредног развоја неразвијених рејона, стоји¹⁵:

„За неке делове Југославије равноправност би, међутим, била само формална ако социјалистичка заједница не би водила рачуна о томе да су они – због специфичних историјских услова – заостали у свом привредном развоју. Неопходна потреба складног привредног развитка целе земље и неопходан услов братства и јединства народа Југославије јесте: да се политичка и правна равноправност народа Југославије постепено допуну и економском равноправношћу.

Из тих разлога битан елемент економске политике мора бити стална брига о убрзању привредног развитка заосталих рејона.

Материјална улагања у тој области треба првенствено да иду ка развијању производних снага које ће тим подручјима створити самосталну

¹³ *Програм СКЈ*, Комунист, Београд 1969.

¹⁴ *Програм СКЈ*, Комунист, Београд 1969, стр. 194–195.

¹⁵ *Програм СКЈ*, Комунист, Београд 1969, стр. 195–198.

материјалну базу, а тек секундарно то могу бити дотације у области буџета за обезбеђење одређеног јединственог нивоа друштвених служби и социјалне политике.

Економски просперитет Југославије и здрав развој привреде могућни су једино с повећањем заједничког богатства целе земље сталним повећањем продуктивности рада сваког радног човека. Бржи економски развој неразвијених подручја значи у исто време њихов већи допринос југословенској заједници и побољшање материјалних услова за све народе Југославије и за све радне људе. Зато брига заједнице о решавању тог задатка није сама себи циљ, него је у интересу материјалног напретка целе земље и економска потреба свих народа Југославије.

Задаци подстицања развоја неразвијених подручја решавају се у склопу јединствене југословенске привредне политике и у складу с интересима југословенске привреде као целине. Остваривање тих задатака не сме зато оштетити неопходни и нормални развитак производних снага осталих подручја у земљи, као ни оптималне могућности југословенске привреде у целини.

Друкчија политика би, у крајњој линији, смањила и материјалне могућности за решавање проблема неразвијених делова земље. Једино складан привредни развој свих народних република и свих подручја Југославије, који ће се изражавати у најповољнијем резултату целе југословенске привреде, пружа чврсту подлогу за остваривање истинске социјалистичке политике у националном питању.”

Одлуке Конгреса КПЈ/СКЈ

У Програму КПЈ усвојеном на *V конгресу* (1948. године) у одељку о „Учвршћивању равноправности народа Југославије – Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца и обезбеђењу права националних мањина” налазе се ставови релевантни за дефинисање политике регионалног развоја у том периоду. У вези с националном равноправношћу, задаци Партије су¹⁶:

„1. чување, учвршћивање и даље развијање националне равноправности народа Југославије;

2. свестрано привредно подизање и јачање народних република, тако да се оне могу несметано развијати у свим областима економског и културног живота и бити истовремено хармонични делови целине – Федеративне Народне Републике Југославије;

3. свестрана помоћ – како преко савезних органа, тако и непосредно – привредно развијенијих република неразвијенијим републикама, да би се заосталост ових ликвидирала у што бржем темпу; [...]

7. учвршћивање и осигурање постојећих права националних мањина, да би им се омогућио несметан национални културни развитак.”

¹⁶ Одлуке *V конгреса КПЈ*. Култура, Београд 1948, стр. 30–32.

На *VI конгресу* (1952. године) донета је програмска резолуција у којој су задаци у вези с (територијално равномерним) развојем производних снага дефинисани на следећи начин¹⁷:

„Конгрес једнодушно указује да радничко управљање привредним предузећима, које је довело до стварања социјалистичких односа у области производње, и самоуправљање радног народа имају преломан, одлучујући значај за даљи развој и учвршћење социјалистичке демократије и социјализма.

Истовремено Конгрес указује и на *ојасносћи* које се могу и које ће се неминовно испречавати радничкој класи и радном народу на демократском путу: *йрво*, опасности од бирократских државнокапиталистичких тенденција; *груйо*, опасности од буржоаских, клерикалних и сличних елемената, који, маскирајући се буржоаским демократизмом, иду за обномом фашизма и капиталистичких друштвених односа; и *йпреће*, опасности од недовољне свесности о потребама целине, тј. — опасности од локализма.

Права непосредних произвођача у привреди могу само да се даље шире и продубљују и то у утврђивању и расподељивању вишка рада, националног дохотка, нових инвестиција, итд., јер је то једини пут да привреда Југославије буде у пракси третирана као целина и најсигурнији начин сузбијања бирократског централизма и републичког партикуларизма, а такође и појава бирократизма у радничким саветима, који — сваки на свој начин — значе враћање назад и могли би само да коче даљи нормални привредни развој, и локални, и републички, и југословенске привреде као целине, а такође заосталих република и заосталих крајева, којима је помоћ развијених још увек потребна.”

Питања регионалног развоја, иако опширно разматрана у Програму СКЈ, била су сажето укључена и у Резолуцију *VII конгреса* (1958. године). У директивама ове резолуције каже се да треба¹⁸:

„Привредни развитак мање развијених подручја остваривати у складу с општим принципима наше економске политике и потребом отклањања разлика у степену развијености.”

У Резолуцији *VIII Конгреса* СКЈ (1964. године), у ширем контексту међунационалних односа и интеграције, разматрају се нешто детаљније питања регионалног развоја, посебно бржег развоја привредно неразвијених јединица¹⁹:

„У социјалистичкој Југославији, заједници слободно и добровољно удружених народа, у протеклом периоду стално је јачала и продубљивала се национална равноправност.

Повезаност и јединство интереса народа и народности Југославије постали су у систему друштвеног самоуправљања чвршћи и садржајнији.

Даљи позитиван развој међунационалних односа и учвршћење братства и јединства наших народа најтешње је повезано с јачањем друштвених социјалистичких односа у целини.

¹⁷ *VI Конгрес КПЈ (СКЈ)*. Култура, Београд 1952, стр. 297–280.

¹⁸ *VII конгрес СКЈ*. Култура, Београд 1958, стр. 418.

¹⁹ *VIII конгрес СКЈ*. Култура, Београд 1964, стр. 308–310.

Досадашњи развој пратиле су и тешкоће које проистичу првенствено из још увек дубоких разлика у економској снази могућности развитка разних националних подручја. Оне такође извиру из административно-статистичких елемената у економским односима, као и због субјективних слабости, које су се испољиле пре свега у редовима Савеза комуниста.

На тим основама израстају и одређене појаве национализма. Израз тих појава, које треба сузбијати, јесу и погрешна мишљења да су нације у нашем друштвеном развоју преживеле и да треба стварати јединствену југословенску нацију, што је израз бирократског централизма и унитаризма. Таква мишљења се обично испољавају у игнорисању политичких, друштвених, економских и других функција република и аутономних покрајина. Такође треба одлучно сузбијати спутавање међунационалних интеграционих процеса, стварање вештачких баријера непосредном повезивању радних и друштвених заједница разних националних подручја, или покушаје затварања у 'своје' републичке границе.

Највише штете од тога трпи радничко и друштвено самоуправљање, радни колективи, јер они теже социјалистичкој интеграцији у производњи и друштвеним односима. Социјалистичка интеграција је, истовремено, основа на којој ће се пуније и изразитије испољити објективно јединство и међузависност интереса свих наших народа и народности. [...]

Савез комуниста Југославије придаје посебан значај проблему економског развоја неразвијених република и аутономних покрајина у циљу њиховог оспособљавања да сопственим снагама остварују свој економски развитак, што је у интересу читаве заједнице, а не само одређене републике или области. У складу с објективним могућностима целе привреде, треба обезбедити – као органски део јединствене политике привредног развоја и у смислу општих интереса свих радних људи и свих подручја Југославије – постепено и ефикасно уклањање битних разлика у развијености материјалне базе наших народа.”

У Резолуцији *IX конгреса СКЈ (1969. године)* изражене су битне новине о улози федерације, република и покрајина и њиховим међусобним односима²⁰:

„Финансирање проширене репродукције захтева брже развијање разноврсних облика економске концентрације средстава друштвене репродукције на самоуправној основи и њихову циркулацију према делатностима које могу дати веће економске ефекте. Инструментима привредног система и мерама економске политике треба подстицати производну сарадњу путем заједничких улагања средстава у делатности, које представљају основне носиоце привредног развоја и којима се стварају услови за ефикаснији и бржи укупни материјални друштвени развој. Односе међу учесницима таквих подухвата треба заснивати на економској основи, заједничким развојним програмима, на самоуправним и друштвеним договорима.

Савез комуниста залагаће се да се у привредни систем и текућу економску политику уграде мере које ће спречити разне облике отуђивања

²⁰ *Девећи конгрес СКЈ*. Комунист, Београд 1969, стр. 149.

средстава од радних организација путем административно-технократских одлука, или преко монополског положаја на тржишту.

Потребно је што пре реализовати усвојене ставове о томе да се стални извори средстава федерације и других друштвено политичких заједница намењених за финансирање проширене репродукције укину: да се до краја 1970. године укине камата на пословни фонд привреде, с тим да се у току 1969. године утврде трајни извори средстава за алиментирање фонда за кредитирање развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина, да се 'државни капитал' у пословним банкама стави под посебан режим и постепено претвара у средства удруженог рада; да се средства бившег Општег инвестиционог фонда федерације усмере за отплату иностраних дугова, кредитирање развоја привредно недовољно развијених република и покрајина, проширивање економске сарадње с иностранством и сличне намене.

Учешће друштвено-политичких заједница у финансирању одређених потреба друштвене репродукције треба убудуће заснивати на претходним друштвеним договорима заинтересованих самоуправних заједница и на усвојеној развојној политици."

У том светлу сагледава се и питање сужавања регионалних диспаритета²¹:

„Девети конгрес СКЈ одлучно стоји на становишту да је смањивање разлика у развијености кроз убрзани развој неразвијених, економски интерес свих народа Југославије и основна компонента равноправности народа и народности. Стога је трајни задатак друштвене заједнице да ствара материјале и друштвене услове и на организован начин обезбеђује додатна средства како би се привредно недовољно развијене републике и покрајине развијале брже од просечног развоја целе земље. При томе посебну пажњу треба посветити бржем развоју САП Косова. У складу с таквом политиком, Фонд за кредитирање привредно недовољно развијених република и покрајина, као вид компензације и елеменат солидарности у међунационалним односима и један од чинилаца оптималног економског и друштвеног развитка југословенске заједнице, треба и даље да остане и да има трајне и стабилне изворе средстава. Он мора све више да постаје пословна институција способна да ангажује и друга средства из земље и иностранства, повезује радне организације и банке с развијенијих и неразвијенијих подручја и ослања се на развојну оријентацију целокупне привреде.

Упоредо с функционисањем Фонда потребно је разрадити и друге мере од стране Федерације и других друштвено-политичких заједница за стимулирање раних организација и банака с развијених подручја да улажу у развој привредно недовољно развијених подручја директно и удруживањем средстава. У том смислу подстицати интеграционе везе производних, прометних, банкарских и других радних организација с развијених и неразвијених подручја.

²¹ *Девети конгрес СКЈ*. Комунист, Београд 1969, стр. 157–158.

Неопходно је обезбеђивати додатна средства из буџета за финансирање одређених друштвених потреба на овим подручјима као и усмеравање домаћих и иностраних средстава, полазећи од тога да под одређеним условима недовољно развијена подручја имају приоритет у коришћењу ових средстава.”

У Резолуцији се у погледу бржег развоја привредно недовољно развијених република и крајева постављају и посебни задаци²²:

„Убрзани развој привредно недовољно развијених република и крајева је један од битних предуслова за остварење целокупне развојне политике Југославије, политике брзог раста, ефикасног укључивања у међународну поделу рада и даљих снажних промена привредне структуре земље. Овакву политику није могуће остварити уз заостајање значајних подручја земље. Шире тржиште веће апсорпционе моћи битан је предуслов за ефикасан и брзи развој привреде у целој земљи.

На пољу развоја привредно недовољно развијених подручја, наша земља је водила доследну политику у целом послератном периоду, која је – и поред многих тешкоћа – дала такве резултате за које има мало примера у економској историји.

У годинама које следе потребно је да се развојна политика недовољно развијених подручја нужно оријентише на разрешавање основних проблема њихове привреде, на њену консолидацију, уз битно повећање нивоа привређивања, интензивније укључивање привреде тих подручја у савремене економске токове земље као целине, као и у међународне токове и поделу рада.

Развојна политика земље, а посебно политика недовољно развијених подручја треба да обезбеди:

даље повећање ефикасности привређивања, уз боље коришћење већ изграђених капацитета и потенцијала, да би се смањивале разлике у том погледу у односу на осталу привреду и да би се привреда недовољно развијених подручја у већој мери оспособљавала за оптимализацију дохотка и валоризацију својих ресурса;

стабилна средства, и после 1970. године, из извора целе заједнице, којима би се створили сигурни услови за бржи развој тих подручја у односу на земљу као целину.”

У Резолуцији *X конгреса СКЈ (1974. године)* изражени су следећи ставови који су релевантни за разумевање политике националне равноправности и равномерности регионалног развоја²³:

„1. Дугорочан и непосредан задатак сваког члана, организације и руководства СКЈ, радничке класе и свих социјалистичких самоуправних снага нашег друштва је да се одлучно и непоколебљиво боре за развијање братства и јединства, за равноправност народа и народности и њихов свестран развој, за афирмацију неотуђивог права радничке класе да у оквиру република и покрајина слободно располаже вишком свога рада и на

²² *Девејти конгрес СКЈ*. Комунист, Београд 1969, стр. 164–165.

²³ *X конгрес СКЈ*. Комунист, Београд 1974, стр. 225–227.

основу узајамних одговорности које намеће јединствен систем социјалистичког самоуправљања и јединствено југословенско тржиште, за развијање солидарности и узајамне помоћи народа и народности Југославије.

2. Непосредан је задатак Савеза комуниста, радничке класе и свих социјалистичких самоуправних снага да се у друштвено-политичким и другим самоуправним заједницама и организацијама заложу за остваривање уставних решења о равноправности народа и народности. Реализацијом Устава треба обезбедити даљу и потпунију разраду економског система и развојне политике. Тиме ће се осигурати економска равноправност народа и народности, република и покрајина, динамичан и складан развој производних снага у целини, а уједно и превладавати наслеђене разлике у нивоу материјалног, привредног и културног развоја. [...]

3. Савез комуниста Југославије истиче да реализација политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и САП Косово има посебан значај за унапређивање међунационалних односа и за учвршћење јединства радничке класе и наше социјалистичке заједнице. Стога је неопходно стварати материјалне и друштвене услове за бржи развој привредно недовољно развијених република и САП Косово, што је битна претпоставка равноправности народа и народности, република и покрајина и бржег и усклађенијег друштвено-економског развитка целе југословенске заједнице.

У складу с таквом политиком треба обезбедити доследно остваривање уставних решења о Фонду федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и САП Косово, о сталним изворима средстава овог фонда, о посебним условима кредитирања из тих средстава и о начину пословања овог фонда. Такође је неопходно да се привредно недовољно развијеним републикама и САП Косово обезбеђују потребна додатна средства из буџета федерације за финансирање друштвених и других служби.

Њихов бржи развој треба подстицати и стварањем услова за самоуправно удруживање и интеграционо повезивање производних, банкарских и других организација развијених и неразвијених подручја, стимулисањем разних облика заједничког удруживања рада и средстава на бази заједничких програма и планова развоја и усмеравањем иностраних средстава, полазећи од тога да под одређеним условима привредно недовољно развијене области имају приоритет у њиховом коришћењу, итд.

Треба доследно реализовати политику СКЈ која се тиче посебног третмана САП Косово у односу на привредно недовољно развијене републике с обзиром на виши степен неразвијености Покрајине и стварати друштвене и материјалне услове за њен бржи развој.”

У Резолуцији *XI конгреса* СКЈ (1978. године) под насловом „Задаци СК у развоју социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа у материјалном и друштвеном развоју” пише:

„1. Једанаести конгрес истиче потребу да се Савез комуниста енергично ангажује у правцу: [...]

– јачања материјалне основе и других услова равноправности и за свестран материјални и културни развој и слободну афирмацију свих народа и народности, република и покрајина социјалистичке самоуправне заједнице и у оквиру тога смањивања а разлика у нивоу развијености сваке привредно недовољно развијене републике, а посебно САП Косово у односу на просек земље;²⁴ [...]

„15. Бржи развој привредно недовољно развијених република, посебно САП Косова, један је од основних задатака и циљева нашег друштва у чему је потребно шире афирмисати улогу и одговорност удруженог рада. Треба нарочито настојати да се организације удруженог рада из привредно развијених и недовољно развијених подручја пословно повезују, различитим облицима удруживања рада и средстава, на доходовним основама, на бази заједничких интереса, а у функцији бржег развоја привредно недовољно развијених република и САП Косово, што је и у интересу удруженог рада привредно развијених република и покрајина. Шира размена искустава у примени савремених достигнућа науке и технике и савремене организације рада мора постати у већој мери пут подстицања бржег развоја ових република и посебно САП Косово.

Савез комуниста ће се залагати за развијање начина финансирања и повећања ефикасности подстицајних мера друштвене заједнице у остваривању политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и САП Косово, првенствено уз потпуну мобилизацију сопствених снага и повећану одговорност самих радних људи и удруженог рада у неразвијеним републикама и САП Косово. Савез комуниста сматра да треба брижљивије и уз ширу стручну помоћ кадрова удруженог рада и нашег друштва остваривати циљеве планова друштвено-економског развоја и у том смислу усмеравати средства инвестиција и обезбедити већу рентабилност инвестиционих улагања. Планом утврђеним мерама за брзи развој привредно недовољно развијених република и покрајина, као и поменутих и сличних посебним допунским мерама, треба обезбедити најбржи развој САП Косова. Одговорни органи република и покрајина треба да носе друштвену одговорност зато да средства Фонда федерације буду успешно употребљена за циљеве за које су дата. Ти циљеви треба да буду усклађени с друштвеним плановима развоја република и покрајина и југословенске самоуправне заједнице као целине.

Неопходно је стално пратити остваривање договорене политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и САП Косово и предузимати одговарајуће акције и мере за њено остваривање.

За период од 1981. до 1985. године треба благовремено донети критеријуме за одређивање степена развијености република и аутономних покрајина и на тој основи утврдити обим и квалитет мера подршке. На основу тих критеријума утврдиће се које ће се републике и аутономне покрајине сматрати привредно недовољно развијеним у периоду после 1980. године.

²⁴ *Једанаести конгрес Савеза комуниста Југославије: документи*. Комунист, Београд 1978, стр. 461.

Једанаести конгрес СКЈ указује да, због димензија и специфичности заостајања у наредном периоду бржи развој САП Косово, који би обезбедио почетак смањивања релативних разлика, представља значајан проблем складнијег, равномернијег и стабилнијег развоја целе земље.”²⁵

Резолуција *XII конгреса СКЈ (1982. године)* – „Задаци СКЈ у развоју социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа у материјалном и социјалном развоју друштва”, садржи следеће ставове:

„1. Дванаести конгрес Савеза комуниста Југославије сматра да је главни друштвени задатак на садашњој етапи развоја одлучно остваривање даљих промена у друштвено-економским односима, на основу Програма СКЈ, Устава СФРЈ и Закона о удруженом раду. Конгрес захтева да се комунисти, организације и руководства СКЈ у развијању социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа и у материјалном и социјалном развоју друштва, одлучно и доследно боре за остваривање следећих битних праваца: [...]

– за јачање материјалне основе и других услова неопходних за даљи свестран развој свих народа и народности, социјалистичких република и социјалистичких аутономних покрајина, за бржи развој привредно мање развијених република и најбржи развој САП Косово у односу на просек земље, уз све већу улогу удруженог рада у остваривању такве политике.”²⁶ [...]

„21. СКЈ ће се и даље одлучно залагати за остваривање политике бржег развоја привредно мање развијених република и најбржег развоја САП Косово, као једног од трајних и заједничких интереса и циљева друштвено-економског развоја свих република и аутономних покрајина и Југославије као целине. Основни пут остваривања политике бржег развоја привредно мање развијених република и најбржег развоја САП Косово треба да буде ослањање на сопствене снаге. Систем подстицања бржег развоја ових подручја треба тако усаглашавати да се он у све већој мери заснива на ширем самоуправном удруживању рада и средстава на доходним основама и на заједничким интересима организација удруженог рада из свих република и аутономних покрајина. Поред ангажовања средстава Фонда федерације и других подстицајних мера то треба да се остварује удруживањем рада и средстава, повећањем ефикасности удружених средстава, одређеном преоријентацијом у привредној структури и вишим степеном продуктивнијег запошљавања. Неопходно је остваривати најбржи привредни развој САП Косово и на тој основи смањивати разлике у развијености у односу на просек земље.

Комунисти у одговарајућим самоуправним и друштвеним органима привредно мање развијених република и САП Косово одговорни су за то да се средства Фонда федерације и допунска средства за финансирање друштвених служби наменски употребљавају и рационално користе за циљеве за које су дата. Употреба тих средстава мора бити усклађена с друштвеним плановима и под ефикасном друштвеном контролом.

²⁵ *Једанаести конгрес СКЈ. Документи.* Комунист, Београд 1978, стр. 468–469.

²⁶ *Дванаести конгрес СКЈ. Документи.* Комунист, Београд 1982, стр. 81–82.

До половине текућег планског периода требало би донети објективизирани критеријуме за утврђивање степена развијености република и аутономних покрајина.²⁷

XIII конгрес СКЈ (1986. године) у резолуцији „Задачи СК у развијању социјалистичког самоуправног друштвено-економског односа и политичког система социјалистичке самоуправне демократије” у одељку „Задачи СК у економском и научно-техничком развоју”, а под тачком 7, утврдио је основе политике регионалног развоја и развоја привредно недовољно развијених социјалистичких република и САП Косова на следећи начин²⁸:

„Савез комуниста ће се залагати да се политиком равномернијег регионалног развоја, као саставним делом укупне развојне политике и Програма стабилизације, најрационалније остварују стратегија и политика развоја земље и тако обезбеђују услови за оптимално коришћење материјалних и људских потенцијала и свих других могућности економског и социјалног развоја. Политика регионалног развоја треба да буде усмерена нарочито на повезивање и удруживање рада и средстава организација удруженог рада, самоуправну поделу рада, специјализацију и кооперацију, повећавање производње и извоза и све шире укључивање наше привреде у међународну поделу рада.

Трајно опредељење и непосредна обавеза чланова, организација и руководства СК јесте да се доследно ангажују за успешно остваривање политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и најбржег развоја САП Косово. Максималним ослањањем на сопствене снаге, удруживањем рада и средстава, као и подршком целе наше заједнице, и рационалним коришћењем материјалних средстава, створити услове за бржи развој производних снага у привредно недовољно развијеним републикама и САП Косово. То је наш заједнички циљни интерес, јер се тиме обезбеђује материјална основа равноправности народа и народности Југославије, уједначују материјални услови друштвеног живота и рада радних људи и обезбеђује складнији и ефикаснији развој југословенске привреде као целине.

Подстицање бржег развоја привредно недовољно развијених република и најбржег развоја САП Косово треба да се превасходно темељи на самоуправном удруживању рада и средстава на доходовним основама и на заједничком интересу организација удруженог рада и свих република и покрајина. Решењем привредног система и мерама економске политике неопходно је јаче подстицати процес удруживања у целини, а посебно коришћење у те сврхе средстава Фонда федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених, као и другим мерама развојне и економске политике. Овај Фонд федерације треба да се трансформише тако да радници у организацијама удруженог рада имају одлучујућу улогу у одређивању намене средстава Фонда и њихове ефикасне употребе уз сношење одговорности и пословног ризика.

²⁷ *Исјео*, стр. 98–99.

²⁸ *13. конгрес СКЈ. Документи*. Комунист, Београд 1986, стр. 127–128.

Развој САП Косова захтева највећу пажњу и подршку целе југословенске заједнице. Зато је потребно утврдити одговарајућа решења у систему и развојној политици и предузети најефикасније мере ради најбржег развоја САП Косово и остваривања задатака утврђених Платформом ЦК СКЈ о Косову. Такав однос према САП Косову посебно обавезује комунисте и све друге субјективне чиниоце у овој покрајини да улажу максималне напоре како би се што рационалније користила материјална средства која читава заједница издваја за њихов развој.

Комунисти у самоуправним и друштвеним органима привредно недовољно развијених република и САП Косово одговорни су за то да се средства Фонда федерације и допунска средства за финансирање друштвених делатности наменски употребљавају и рационално користе за циљеве за које су дата. Употреба тих средстава мора бити усклађена с друштвеним плановима развоја.

Полазећи од Друштвеног плана развоја земље у периоду 1986–1990. године и прописа који се доносе ради његовог остваривања, неопходно је утврдити и реализовати све потребне мере и активности за превладавања релативног заостајања привредног развоја територије СР Србије ван територија социјалистичких аутономних покрајина.

За даље остваривање политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина треба благовремено утврдити критеријуме и показатеље за дефинисање степена привредне развијености.”

Планови друштвеног развоја

План 1947–1951. Политика територијално равномерног развоја водила се и пре Првог петогодишњег плана – у периоду обнове²⁹. У члану 5 Првог петогодишњег плана пише³⁰:

„Осигурати брзи темпо развитка привредно заосталих република и отклонити последице неравномерног развитка.”³¹

Годишњи планови за 1952, 1953, 1954, 1955, 1956. и 1957. не садрже посебно формулисане циљеве регионалног развоја.

²⁹ „Изградивши на основи правилног решења националног питања своју заједничку домовину, федеративну народну републику, народи Југославије могли су и на победи у рату и на победи постигнутој у привредној, друштвеној и културној обнови, на самом делу проверити користи које овакво решење националног питања доноси, како сваком народу посебно, тако и њиховој заједници. Већ у двогодишњем периоду обнове, народи чија је привреда била заостала, уверили су се у помоћ коју им пружа заједница да би се што пре савладали њихова заосталост, да би се што пре отклониле последице неравномерног развитка привредног и културног живота појединих народа. Помоћ коју држава као целина пружа привредно мање развијеним народним републикама, а у циљу да се ликвидира њихова заосталост доноси непосредне користи и развијеним републикама и јача цела заједница.” (*Закон о Петогодишњем плану развоја народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947–1951*, издање Савезне планске комисије, Београд 1947, стр. 46).

³⁰ *Истио*, стр. 70.

³¹ „Стара се Југославија развијала по законима неравномерног развитка који важи за све капиталистичке земље. Као последица тога, имамо велике разлике у ступњу привредног и културног развитка појединих народних република и грубе диспропорције у цијелој привреди.” Експозе председника Савезне планске комисије Андрије Хебранга [*Истио*, стр. 23].

План 1957–1961. Четврти по реду, од пет економско-политичких циљева које дефинише овај средњорочни план јесте: „Помагати развој привредно неразвијених подручја”³².

Планови за 1962, 1963, 1964. и 1965. не садрже експлицитно дефинисане циљеве регионалног развоја.

План 1966–1970. У другој глави (Основни економско-политички циљеви и основе развоја) у тачки 1 (Основни економско-политички циљеви) дефинишу се, између осталог, и циљеви регионалног развоја:

„– Убрзан развој недовољно развијених република и крајева, ради смањења разлика у степену развијености.

Недовољно развијена подручја треба да се у периоду од 1966. до 1970. године развијају брже од просечног развоја Југославије у целини.

Бржи развој недовољно развијених подручја представља један од оних циљева плана чије остваривање доприноси даљем динамичном и усклађеном развоју привреде и друштва у целини, као и сталном јачању материјалне основице равноправности наших народа.

Обезбеђење бржег развоја недовољно развијених република и покрајина представља интерес свих народа Југославије па стога и трајан задатак федерације да ствара такве услове привређивања који ће омогућити бржи развој ових подручја.”³³

План 1971–1975. „Бржи развој сваке економски недовољно развијене републике, а посебно САП Косово”³⁴ спада у основне циљеве и задатке развоја у друштвеном плану Југославије.

„Политика развоја Југославије полази од тога да стопа раста друштвеног производа недовољно развијених република и САП Косово заједно буде већа за око 25% од стопе раста друштвеног производа целе земље, уз бржи развој сваке економски недовољно развијене републике. Најбржи развој треба да оствари САП Косово.

Уз врло динамичан развој привредних и других делатности, предвиђа се значајна измена привредне структуре тих подручја у складу са специфичним условима, релативно брже запошљавање и радно ангажовање становништва и ван тих подручја и значајно повећање његовог образовног и здравственог нивоа.”³⁵

„6. На основу пораста производње и продуктивности рада повећаће се доходак и побољшаће се услови живота радних људи у економски недовољно развијеним републикама и САП Косово. Учешће недовољно развијених република и САП Косово у укупном друштвеном производу повећало би се у 1975. години према стању у 1970. години за око два поена.

³² Друштвени план привредног развоја Југославије од 1957–1961. године, Први део, глава I, *Службени листић ФНРЈ*, бр. 53 од 25. 12. 1957, стр. 1030.

³³ Друштвени план развоја Југославије од 1966–1970. године, *Службени листић СФРЈ*, бр. 28, од 13. 7. 1966, стр. 477.

³⁴ Друштвени план Југославије за период од 1971. до 1975. године, друга глава (Друштвено-економски развој у периоду од 1971. до 1975. године), тачка 1 (Основни циљеви и задаци развоја), *Службени листић СФРЈ*, бр. 35, од 6. 7. 1972, стр. 692.

³⁵ *Службени листић СФРЈ*, бр. 35, од 6. 7. 1972, стр. 693.

Овакав пораст омогућиће смањивање релативних разлика у степену развијености између развијених и недовољно развијених подручја. Уз претпостављену ефикасност улагања, оцењују се да ће та подручја у 1975. години достићи ниво од око 63% просечног друштвеног производа по становнику Југославије, односно ниво Југославије из 1968. године.”³⁶

План 1976–1980. Друштвени план Југославије за период од 1976. до 1980. у првом делу (Заједнички интереси и циљеви друштвеног и економског развоја) међу основне циљеве друштвеног и економског развоја (у глави 1) убраја и:

„– бржи развој сваке привредно недовољно развијене републике, а најбржи САП Косова од просечног развоја целе земље, ради смањивања релативних разлика у степену њихове развијености у односу на степен развијености земље у целини, посебно код САП Косова, што је битна претпоставка бржег и усклађенијег друштвено-економског развоја целе југословенске заједнице и равноправности народа и народности, република и аутономних покрајина; ...”³⁷

План 1981–1985. Овај друштвени план у првом делу (Заједнички интереси, циљеви и задаци друштвено-економског развоја Југославије) у глави 1 одређује да је један од заједничких интереса и циљева развоја и:

„(7) Складнији регионални развој земље, а у оквиру тога, бржи развој од просечног развоја целе земље сваке привредно недовољно развијене републике, а посебно САП Косово као изразито привредно недовољно развијене аутономне покрајине, ради смањивања разлика у степену привредне развијености у односу на просек земље, што је од посебног значаја за остваривање материјалне основе равноправности народа и народности Југославије, за уједначавање материјалних услова друштвеног живота и рада радних људи и за усклађенији развој привреде земље као целине.

Остваривање бржег развоја изразито привредно недовољно развијене САП Косово и смањивање разлика у нивоу развијености ове покрајине у односу на просек земље.”³⁸

План 1986–1990. У овом плану разликују се циљеви регионалног развоја од циљева бржег развоја привредно недовољно развијених република и покрајина. У првом делу (Заједничка развојна политика) у глави II (Заједнички интереси и циљеви друштвено-економског развоја), у тачкама 5 и 6, као циљеви утврђују се:

„5. Остваривање складнијег регионалног развоја

Потпунијим коришћењем расположивих ресурса и могућности сваког подручја и стварањем услова за убрзање процеса удруживања рада и средстава, циркулације, самоуправне концентрације средстава и специјализације и поделе рада организација удруженог рада на јединственом југословенском подручју, омогућиће се постепене структурне промене у

³⁶ *Службени лист СФРЈ*, бр. 35, од 6. 7. 1972, стр. 703.

³⁷ Друштвени план Југославије за период од 1976. до 1980. године, *Службени лист СФРЈ*, бр. 33, од 23. 7. 1976, стр. 791.

³⁸ *Друштвени план Југославије: за период од 1981. до 1985. године*, Збирка савезних прописа, Службени лист СФРЈ, Београд 1981, стр. 11–12.

југословенској привреди, превладавање аутаркије у земљи и према свету, смањивање разлика у нивоу продуктивности рада, конкурентности и ефикасности привређивања. Организације удруженог рада ствараће и реализоваће заједничке програме развоја производње и извоза у технолошки интензивној производњи, као и другим делатностима које имају одређене погодности и предности у остваривању услова за равномернији регионални развој целе земље.

У оквиру заједничке политике друштвено-економског развоја земље, мерама економске и развојне политике ствараће се услови за заустављање релативног заостајања у привредном развоју територије СР Србије ван територија социјалистичких аутономних покрајина.

6. Бржи развој привредно недовољно развијених република и САП Косово ради смањивања разлика у степену њихове развијености у односу на просечан ниво развијености земље.

У оквиру заједничке политике друштвено-економског развоја земље, ствараће се услови за бржи развој производних снага сваке привредно недовољно развијене републике и посебно најбржи развој САП Косова, ради смањивања разлика у нивоу развијености и условима живота и рада радних људи у односу на просечан ниво развијености у целој Југославији. Остваривање политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и САП Косово вршиће се ослањањем на сопствене снаге, удруживањем рада и средстава, подстицањем развоја производних снага привредно недовољно развијених република и САП Косово средствима Фонда федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина, допунским средствима из буџета федерације и другим договорно утврђеним мерама у складу са заједничким интересима и реалним могућностима привреде целе земље.”³⁹

План 1986–2000. Овај дугорочни друштвени план Југославије разликује циљеве регионалног развоја од циљева бржег развоја привредно недовољно развијених подручја:

„8. Складнији регионални развој

– складнији регионални развој и рационалнији просторни размештај производних снага у оквиру друштвено-политичких заједница и целе земље потпунијим коришћењем расположивих услова и могућности сваког подручја.

Тежишни правци остваривања регионалног развоја:

- вођење активне политике равномернијег регионалног развоја и стварање услова за знатно већу ефикасност коришћења производних снага, већу запосленост радно способног становништва, бржи раст укупне друштвене продуктивности рада, висок степен поделе рада и удруживања рада и средстава на самоуправној основи, успостављање миграције радне снаге, вођење активне популационе политике, рав-

³⁹ *Друштвени план Југославије од 1986. до 1990. године*, Библиотека Скупштине СФРЈ, коло XXII, свеска 10, Београд 1985, стр. 22–23.

номернији и успешан економски развој као материјалне основе равноправности свих народа и народности;

- отклањање диспропорција у структури привреде земље, пре свега: 1) смањивањем несклада у робно-новчаним односима; 2) повећањем економске размене с иностранством; 3) превазилажењем једностраности у индустријализацији и урбанизацији; 4) бржим развојем мале привреде, стамбено-комуналне привреде, свих видова саобраћаја и веза и интегралног транспорта; 5) бржим развојем агроиндустријског комплекса, а посебно развојем енергетике и одређених области примарне производње и производње која је носилац техничко-технолошког прогреса; 6) потпунијим функционисањем репродукционо и економско повезаних система;
- убрзавање процеса удруживања рада и средстава и убрзавање циркулације и концентрације акумулације, специјализације и поделе рада на јединственом југословенском подручју, сагласно заједничкој економско развојној политици;
- реализација, на доходовним основама више заједничких програма развоја производње и извоза.

9. Бржи развој привредно недовољно развијених република и најбржег развоја САП Косово

- бржи развој привредно недовољно развијених република и најбржи развој САП Косово у функцији укупног привредног развоја земље и остваривање материјалне основе равноправности народа и народности Југославије;
- остваривање политике развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина представља један од трајнијих интереса и циљева друштвено-економског развоја република и аутономних покрајина и Југославије као целине;
- у оквиру заједничке развојне и економске политике водиће се активна политика смањивања разлика у степену привредне развијености привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина на јединственом југословенском подручју у односу на просек земље, како би се створили услови да се привредно недовољно развијене републике и САП Косово брже развијају и превазиђу степен привредно недовољно развијених, утврђен на бази договорених критеријума;

Остваривање овог циља обезбедиће се удруживањем рада и средстава, средствима фонда федерације, допунским средствима и применом осталих мера и активности предвиђених Дугорочним програмом економске стабилизације. Притом тежиште треба да буде на:

- интензивирању самоуправног удруживања рада и средстава и јачању непосредне улоге организације удруженог рада на целој територији Социјалистичке Федеративне Републике Југославије у остваривању политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и најбржег развоја САП Косово;

- подстицању организација удруженог рада, посебно крупних, на бржем развијању процеса удруживања рада и средстава, улагања на доховним основама с развијених подручја која ће, уз боље коришћење расположивих производних капацитета и изградњу нових у привредно недовољно развијеним републикама и САП Косово, допринети унапређивању њихове привредне структуре, повећању запослености и извоза;
- повећањем улоге фонда као институције федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина у реализацији самоуправног удруживања рада и средстава;
- стварању услова мерама заједничке развојне и економске политике за најбржи развој САП Косово, уз максимално улагање властитих напора у оквиру развоја СР Србије и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.⁴⁰

Циљеви регионалног развоја у односу на остале основне циљеве развоја

Из средњорочних и дугорочних планова може се уочити значај и специфична тежина циљева регионалног развоја у контексту укупних циљева развоја, као и промене у концепцији, стратегији и политици послератног друштвено-економског развоја. Анализа циљева⁴¹ прокламованих у плановима показује који су аспекти развоја (односно система!) уживали приоритет, и која су средства одвајана за њихово остваривање. Питање остваривања циљева захтева посебну пажњу. Треба подсетити да је укупан (па и регионални) развој у послератном раздобљу текао једним делом у складу с (прокламованим) циљевима, али исто тако да је имао и свој, од тих циљева релативно независан (аутономан) ток. У *Табели 1* приказано је како су ранжирани циљеви регионалног развоја на скали „општих друштвених преференција” исказаних плановима средњорочног (и дугорочног) развоја који су покривали (или је требало да покрију) период од 1947. до 2000. године⁴².

⁴⁰ *Дугорочни друштвени план Југославије за период од 1986. до 2000. године*, Библиотека Скупштине СФРЈ, коло XXII, свеска 5, Београд 1985, стр. 34–36.

⁴¹ За аналитички осврт на досадашње циљеве регионалног развоја Југославије, остварене резултате у светлу тих циљева, као и предлог циљева и политике будућег регионалног развоја види: [Михаиловић 1979]. За анализу циљева регионалног развоја у протеклом периоду види и: [Baletić 1978], као и: [Bogunović 1974].

⁴² Табела представља унеколико модификован (допуњен за период после 1986. године) преглед циљева који је дао Трипо Мулина [Мулина 1982: 381].

Табела 1. Основни економско-политички циљеви и задаци у средњорочним и дугорочним плановима друштвено-економског развоја Југославије

	Редослед								
	1947–51.	57–61.	61–65.	66–70.	71–75.	76–80.	81–85.	86–90.	86–2000.
1. Изградња социјалистичког самоуправног друштвено-економског односа и привредног система	3	5	6	2	1		2	1	1
2. Економски развој (развој производних снага, привредни раст, ниво развијености) и ефикасности привређивања	1,2	1	1,5	5	2	2	3	2	3
3. Раст личне потрошње, животног и друштвеног стандарда	4	3	2	1	3	–	–	(2)	5
4. Складнији регионални развој, развој неразвијених подручја	6	4	4	3	4	4	4	5,6	8,9
5. Раст запослености и промене економске структуре становништва	–	–	–	–	5	–	–	4	4
6. Јачање одбрамбене способности земље	2	–	–	–	6	5	6	8	11
7. Изградња кадрова, развој образовања и науке, примена научних и техничких достигнућа	5	–	–	7	–	–	–	(2)	6
8. Економски односи с иностранством	–	2	3	6	–	3	4	3	2
9. Стабилизација привреде	–	–	–	4	2	2	1	–	–
10. Унапређење и заштита животне и радне средине	–	–	–	–	–	–	–	7	10
11. Унапређење функционисања система робних резерви	–	–	–	–	–	–	–	–	7

ЈЕЗИК И САДРЖАЈ ЦИЉЕВА РЕГИОНАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Сва државна уређења ... имају свој сопствени говор,
 као да је свако од њих живо биће:
један је његов демократије, други олијархије, а трећи монархије;
... А оно државно уређење, дакле, које његови својим сопственим језиком,
поједнако бојовима и људима, и сходно његовом језику управља
своје практично деловање, увек је берићешно и стабилно,
али пропада ако покушава да имитира неко друго уређење.

Платон, Пето писмо (321d–322a), у: [Platon 1988: 121].

Језик политике

У првим поглављима ове студије циљ истраживања био је да се утврде стварне (квантификабилне) промене у степену и структури развијености југословенских република и покрајина и да се самеравањем резултата и трошкова регионалног развоја у Југославији установи његова глобална ефикасност. Сврха овог („квалитативног“) поглавља је да се разјасне глав-

не тенденције промена у југословенском регионалном развоју у четири и по деценије постојања „друге” Југославије, да се оцене њихов смер, интензитет и брзина кретања и да се тражи објашњење за њихов значај у односу на вредност (прокламованих) циљева. При томе, основна претпоставка истраживања је била да се, путем анализе садржаја циљева регионалног развоја, главни правци, „стремљења ’нашег’ времена” у том домену, могу означити променама у стилу и речнику оних који имају (или су имали) власт у рукама.

Уколико претпоставка не би била ваљана, говорило би се само о циљном церемонијализму, *риџуалу који њреба да заведе, а не да њоведе*⁴³. На питање да ли то значи да су прокламовани циљеви регионалног развоја били само испразна реторика, тешко је аподиктички потврдно одговорити. Тачније: они су можда били и то, али, очигледно, нису били само то. Несумњиво да се могу тумачити и као покушај производње (*нове*) *сѣварносѣи* (вербализација чина), или сурогата за (жељену *нову*) *сѣварносѣи*. У условима опште нетранспарентности и амбивалентности тешко је дати тачан одговор. Лакше је постављати питања, а њих је много, и на сва се, вероватно, условно може потврдно одговорити. Циљеви регионалног развоја могу да буду и реторика и замена за акцију, али могу и да ефикасно утичу на реалне промене на регионалној сцени. Они, међутим, несумњиво крију и неке друге димензије.

Садржина циљева регионалног развоја, наиме, није само манифестна (и често заиста само декларативног карактера), већ и латентна. Утолико је важнија; формулација циљева је и одраз (не увек експликованих) реалних *инѣереса*, специфичних регионалних мотива, односно конфигурације регионалних снага⁴⁴.

Овде је реч о регионалном питању: циљеви (дефинисани у програмима) и акције (као одговори на то питање) инспирисани су различитим мотивима. Извор терминологије мотива јесте речник мотива који актери користе у специфичним ситуацијама⁴⁵. На пример, у многим секторима урбане Америке 20. века очигледно доминирају индивидуалистички, сексуалистички, хедонистички и пекунијарни (новчани) речници мотива. У Југославији после 1945. године (као примарно политичком, односно идеолошком друштву), у већој или мањој мери, преовлађују следећи речници мотива: колективистички, пуританистички, аскетски (појединачно жртвовање за „више” опште циљеве), немонетарни (натурални: употребна, а не прометна вредност), кооперативистички (насупрот конкуренцијским), егалитаристички итд.

Потребно је узети све терминологије мотива и лоцирати их као речнике мотива у историјске епохе и конкретне ситуације. Мотиви се разликују у садржају и карактеру у зависности од историјских епоха, социјеталних структура, институционалне специфичности ... Кад је реч о односу

⁴³ О механизмима мобилизације у револуционарним комунистичким друштвима види у зборнику: [Change in Communist Systems 1970].

⁴⁴ „Сваком односу снага је својствено да се скрива као такав и да постиже своју сопствену снагу само зато што се крије да је такав” [Бурдије 1991: 18].

⁴⁵ Овде су то: устав, партијски програми, конгресни документи итд. (видети први део овог рада).

„У развоју језика КПЈ/СКЈ могу се уочити *четири* основна периода:

Први период се отприлике завршава у раздобљу од раскида с Коминформом до увођења самоуправљања. Прагматички га карактерише у лексички коминтерновска терминологија, знатно је учешће војне терминологије, приметан је емоционални набој, слика света је доста црно-бела, али се поруке упућују и истомисљеницима и неистомисљеницима на начин који тежи да убеди. Синтаксу одликује релативно кратка и јасна реченица.

Други период траје отприлике до доношења новог програма СКЈ. Прагматички га одликују напуштање коминтерновске терминологије, увођење самоуправне терминологије, знатно ублажавање емоционалног набоја, поруке се и даље упућују и истомисљеницима и неистомисљеницима, али се тежиште помера ка истомисљеницима. Синтаксички, реченице постају дуже, сложеније и нејасније.

Трећи период је онај у који се улази шездесетих година. Прагматички га одликује самоуправна терминологија, нагао раст учешћа економске терминологије, уношење терминологије из других стручних језика, јачање учешћа таутологија, фраза и тривијалности и опадање емоционалности исказа. Поруке се упућују све више истомисљеницима и то све више истомисљеницима једнаким или вишим по рангу. Функција је претежно идентификација унутар групе. У порукама упућеним неистомисљеницима, уочава се тенденција да се неистомисљеници третирају као непријатељи. Синтаксички посматрано, реченице постају дугачке, запетљане, често тешко разумљиве или потпуно неразумљиве. Примећује се склоност ка уношењу бројних нових речи за већ познате појмове и институције. ... *Последњих* неколико *година*, са сменом генерација у нашој политици и с већ познатим дезинтеграционим процесима, јављају се неке нове одлике. Прагматички посматрано долази до разбијања некада јединствених денотата и конотата, поруке се све више упућују нижима по рангу и нечлановима, а када је реч о неистомисљеницима, уочава се распад парадигме обраћања као непријатељима, јер се све чешће јављају искази којима се неистомисљеници убеђују, емоционалност исказа расте. Синтаксички посматрано, искази се у делу политичког говора битно поједностављују.

групама. Денотати се крећу од више техничке дефиниције која подразумева оправдану централизацију одређених система или склопова поступака због технолошких, економских и управних разлога до више политичке дефиниције неоправдане концентрације политичке моћи у једном центру, у нашем случају Београду и савезној администрацији. Конотати се пак крећу од сасвим позитивних до сасвим негативних вредносних елемената везаних за термине централизам и централизација. У развоју денотативних и, посебно, конотативних, углавном негативних значења термина централизам могу се уочити времена појављивања појединих од тих значења у одређеним друштвеним групама. На пример, термин централизам добија прве негативне денотате након увођења самоуправљања, дакле, почетком педесетих година, а изразито негативне конотате тек знатно касније, током расправа о уставним амандманима почетком седамдесетих година. Карактеристично је и да ни денотати ни конотати нису апсолутизовани већ увек мерени у односу на средину на коју се примењују пратећи државне (републичке и покрајинске) границе односно националне границе. Илустративно је то што се, рецимо, *централизација* неког производног, образовног, управног или услужног *система* или *подсистема* унутар *граница* *једне* *републике* *сматра* *позитивним* *појмунком*, а *централизација* на *југословенском* *нивоу* *негативним* *појмунком*.” (курзив Ч.О.) [Рајић 1988: 2–3].

... Посматрано у оквирима Југославије, тај најновији период није подједнако дистрибуиран по свим републикама и покрајинама, већ се могу уочити и одређене разлике” [Рајић 1988: 15].

У том контексту југословенски циљеви регионалног развоја били су дефинисани на основу следећих мотива⁵¹:

- а) *Хуманистички*. Хуманистички мотиви проистичу из осећања моралне солидарности људских бића и жеље да се помогне онима који су имали мање среће у животу. У Југославији је морална и хуманитарна обавеза имала и важну политичку димензију. Неки од неразвијених подручја земље носили су велики терет борбе у Другом светском рату те се сматрало да њихови развојни напори заслужују посебну пажњу. У пракси, међутим, у неким крајевима често је посебна пажња посвећивана онима који су за време рата били на супротној страни, али које је требало придобити за „нову власт”.
- б) *Национални*. Национални мотив солидарности сматрао се важним не само због вишенационалне структуре земље, већ и због тога што су се нивои развијености појединих нација знатно разликовали па је био прокламован принцип федерализма насупротив централистичкој политици. Истицало се да је „материјална основа равноправности народа” – поред политичке и правне – допуна, односно претпоставка стварне националне равноправности.
- в) *Социјални и социјалистички*. На став према помоћи неразвијенима утицала је и жеља да се у Југославији (из)гради социјализам. То је најчешће изражавано формулацијом једног од стратешких циљева регионалног развоја: „уједначавање материјалних услова друштвеног живота и рада радних људи”. У социјализму се примењује принцип расподеле према раду, али да би он могао „правично” да функционише нужни су трансфери из развијених у неразвијена подручја, што је претпоставка за примену тог принципа и отуд интензивнија улагања у „развој производних снага” у „заосталим” регионима која су – према очекивањима социјалних инжењера – аутоматски требало да доведу и до егалитарније међурегионалне расподеле резултата развоја.
- г) *Економски*. Овај мотив се може сажети у став да је помоћ неразвијенима (и) *интерес* развијених подручја, што се може и квантификовати помоћу такозваног *регионалног мултипликатора*. Економски мотив се јавља у различитим интерпретацијама, на пример, као примена модела међународних односа *Север–Југ*, а формулише се у циљевима регионалног развоја као „што усклађенији развој привреде као целине”, „валоризација свих ресурса”, „стабилност развоја целе земље”, „брз и ефикасан развој привреде у целој земљи”, „структурне промене”, „шире тржиште веће апсорпционе моћи”, „укључивање у међународну поделу рада”, итд.

⁵¹ Реч је о више мотива, јер регионални проблем није само економско него и питање међунационалних и међурепубличких односа.

У читавом послератном раздобљу *равномерности* је дефинисана као основни стратешки циљ регионалног развоја Југославије⁵². У условима наслеђене опште неразвијености, одмах после рата, питање територијалне неравномерности решавало се у склопу општег плана *индустријализације* схваћеног као социјалистички *метод модернизације*. Уопште, и у формулисању циљева регионалног развоја евидентна је револуционарна социјалистичка *идеологија*. Важна специфичност социјалистичког друштвено-економског система састоји се у његовом свесном обликовању, наспрот мањој или већој спонтаности (органском расту) претходних система, тим пре ако је социјалистичка привреда инаугурисана свесном политичком – револуционарном – акцијом. Социјалистичка привреда има (и) значајне метаекономске задатке (који нису постављани ранијим привредама као непосредан захтев): да буде *правична* (неексплоататорска), да обезбеђује *једнакост* ... Остваривање тих задатака највећим делом детерминисано је достигнутим степеном и структуром економске развијености. Тај елемент указује на нужност уважавања генетичког аспекта у функционисању социјалистичке привреде. С друге стране, та привреда је и телеолошки импрегнирана. Она је, дакле, дефинисана помоћу *телеолошког* принципа (у смислу трансценденције постојећег), а затим, у њу је нужно уграђен *јенетички* принцип, принцип економске ефикасности. На тој фундаменталној *антиномији* почива социјалистичка привреда, а онда и читав систем.

Социјалистичка *есхаиологија* подразумева понашање које је сврсисходно, у смислу интенционалног стремљења ка неким циљевима у области појединачног и колективног људског деловања. Овде је реч о регионалном развоју. Формулисање циљева регионалног развоја спада у домен ставова. То је ваннаучни домен, јер су *ставови* засновани:

1. на *интересу* (који произлази из разлика у степену и структури развијености региона) и
2. на *дојми*, визији или вредности које обично имају корен у идеологији⁵³.

Таква вредност је и *једнакост*, у овом случају дефинисана као међурегионална једнакост (равномерност).

У вези са ставовима су и квалификативи (равномеран, брз, бржи) који иду уз основни појам (развој региона). *Развој* је вишедимензионалан феномен; и његови циљеви одређени су као интенционално кумулативни циљеви, па су најчешће и контрадикторни.

⁵² Поимање основних детерминанти стратешког циља регионалног развоја током последњих четрдесетак година знатно се мењало: амендирањем или редефинисањем новим уставима (кооперативни) федерализам је комбинован с елементима (конфликтног) конфедерализма; национална равноправност умногоме је поистовећена с равноправношћу република и покрајина и слично. Промењени су значајно и нагласци у компонентама укупног развоја (социјална – национална; политичка – економска ...), а у економској сфери коренито су се променили и концепт развоја и системски оквири (централноплански, тржишно-плански, „договорни“, „тржишни“...). Све то, поред низа других чинилаца, условило је да се основни циљ регионалног развоја у појединим фазама остваривао на различит начин, у различитом (друштвеном, политичком, економском ...) амбијенту.

⁵³ О регионалним идеологијама видети у: [Михаиловић 1990: 10, 33, 59–61, 65, 74, 181, 225].

Анализом садржаја⁵⁴ циљева регионалног развоја долази се до закључка, према коме, без обзира на разлике у њиховим формулацијама, основни трендови у садржају поруке (равномерност) остају непромењени⁵⁵. Мењају се донекле пропагандне технике које се употребљавају у тим порукама (а везане су за „фазе развоја” којима доминирају унеколико различите теме које носе пропагандне поруке: ликвидација заосталости, братство и јединство, супериорност самоуправљања као најхуманијег друштва, солидарност, узајамност ...). Од врсте теме зависи и емоционална обојеност делова или читаве поруке. Оне су, углавном, неемоционалне, сувопарне, незанимљиве ... Са становишта читљивости, разумљивости порука – њих карактеришу бројни „шумови”, односно *редундансе*. Бирокартски језик је њихово основно стилистичко обележје.

Циљеви регионалног развоја као вербализација политичког чина

Речи се, у најмању руку, могу сматрати доказом (револуционарне) намере. Интенција је већ, условно, део акције⁵⁶. У том смислу и формулисање циљева регионалног развоја може се сматрати вербализацијом чина, а они се дефинишу у оквиру политике регионалног развоја, дакле, реч је о вербализацији политичког чина. И сама вербализација јавља се као политички чин, као извршење (*перформанса*).

Временом вербализација постаје све интензивнија. Очигледно да расте општа *расиричаносић*⁵⁷; све више речи лети уоколу, влада својеврсна тиранија речи: *ноосфера* је у опасности да буде загађена као што су то већ атмосфера, биосфера и геосфера.

⁵⁴ О анализи садржаја видети у: Bernard Berelson. *Content Analysis in Communication Research*, Free P. Lasswell, Glencoe Ill. 1952; Harold D. Lasswell, Nathan Leites et al. *Language of Politics. Studies in Quantitative Semantics*, Cambridge, Mass. 1965 (прво издање: Stewart, New York 1949); (Revolution and the Development of International Relations. Hoover Institute Studies, Stanford, Calif., Stanford U. P., Series C: Symbols: № 1. The Comparative Study of Symbols. An Introduction, by Harold D. Lasswell et al., 1952; № 2. The Prestige Papers: A Survey of their Editorials, by Ithiel Pool, 1952; № 3. Symbols of Internationalism, by Ithiel Pool, 1951; № 4. Symbols of Democracy, by Ithiel Pool, 1952); Donald V. McGranahan. *Content Analysis of the Mass Media of Communication*. In: *Research Methods in Social Relations*, ed. by Marie Jahoda, Morton Deutsch and Stuart W. Cook. Dryden Press, New York 1951, стр. 539–560; Branko Petranović. О примени metoda analize sadržaja u savremenoj istoriji. У: *Prilozi za istoriju socijalizma* 7, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1970, стр. 251–257; Vojin Milić. *Sociološki metod*, 2. izdanje, poglavlje XI Analiza sadržaja, Nolit Beograd 1978; стр. 571–598; Mladen Zvonarević i Slavko Kljaić. Komparativna analiza sadržaja novina „Borbe” i „New York Timesa”. У: *Zbornik saopćenja i plenarnih predavanja / II kongres psihologa SFR Jugoslavije*, Zagreb 6–8. II 1964. Društvo psihologa SR Hrvatske, Zagreb 1966; Stjepan Gredelj. *S onu stranu ogledala: istraživanje promena modela komunikacije u jugoslovenskom društvu na osnovu analize sadržaja pisanja listova Borbe i Politike u periodu od 1945. do 1975. god.*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1986; Rudi Stojak. *Metoda analize sadržaja*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo i Grafičar, Tuzla 1990.

⁵⁵ На почетку сваког планског периода наводи се исти принцип (једнакост) на коме су засновани циљеви регионалног развоја. Разлог понављању може бити што се циљеви не остварују, или што се на почетку сваке фазе развоја поновљају пре детаљније „фазне” разраде.

⁵⁶ Испитивањем интенције испитује се (замисљена или остварена) релација *циљ:(средство):резултат* и однос *теорија:пракса*.

⁵⁷ Видети: [Данојлић 1977: 7–11].

Међутим, постоје и школе политичке философије чије су *доктрине засноване на одбацавању речи*. Илустративан је пример из старе Кине: *конфуцијевци* су сматрали да партиципативни обрасци ритуализованог понашања посредују и интернализују вредности хармоничније и с мање противречности него што то чини вербални императив. *Таоисти* се повлаче с осећањем одвратности од монструозне грађевине фикција, конфузија и лажи које речи садрже, да би следили антиполитику трансценденције.

За разлику од њих *револуционари* одбацују свет (реалност) и следе политику трансценденције постојећег. Живот се, међутим, томе опире, а том опирању треба се супротставити са све више речи, јер се верује у вербализацију као чин⁵⁸. Револуционарна реторика има изузетан значај, а револуционарни императив постаје све више вербални императив⁵⁹.

Тиме и реч све више маскира моћ (а нарочито њену злоупотребу) и служи као демагогија, врши улогу фикције, нестварног, замишљеног, идеолошког. У монистичком друштву говор је редукован на чин моћи. Власт се понаша као да зна шта појединци (сви други) желе, намеравају – она „посредује” једнодушно холистички серију жеља, воља, намера кроз фикцију, метафору – каква је, на пример, *брајтсјиво-јединсјиво*. Значења метафора су увек пренесена, односно посредована званичним тумачима, који често и не знају њено пуно значење него (гебелсовским) понављањем желе да је конституишу као реалност (augmented reality), или у случају планске хетерогеније циља – да замагле реалност. При томе је небитно да ли је раскорак између речи и дела намеран или ненамеран⁶⁰. Овлашћени *произ-*

⁵⁸ АгитПроп = агитација и пропаганда!

⁵⁹ „Волунтаристичко поигравање језиком, ... показало се (као), свесно или несвесно језичко опсенарство којим су у ново и привлачно називно рухо одевани, махом, политички промашаји.”

„Реторичка, вербална, револуција – сурогат је за стварне промене. Јер ... (њени) његови протагонисти верују, или настоје убедити друге, да се мењањем речи заправо мења и свет.”

„Политичка инструментализација језика заснива се, пре свега, на телеолошком избору одређеног слоја лексике и фразеологије, и њиховој диригованој семантизацији, како би се остварили потребни ефекти жељене експресивности. Критеријуми ове пожељности нису, наравно, константни већ се мењају и прате ритам и смер промена политичких опција и конјунктура, а крећу се у распону од помне, систематске евазије до програмирање, заглашујуће емфазе.”

„Евазивност језика политике у нас добро је позната и лако препознатљива, јер у мањој или већој мери обележава све његове развојне фазе током последњих деценија, а огледа се у претежно еуфемистичком називном прикривању и забашуривању праве природе и смисла појава и проблема са којима су се друштво и политика суочавали.”

„Вечно се, међутим, не може бежати и скривати иза застора безбедних, неагресивних речи и избалансираних формулација, јер такве маске пре или касније почињу спадати или бивати силом стргнуте, па је потребно прећи у офанзиву, предузети, бар вербални контра-напад против ружног лица стварности. Тада наступа раздобље емфазе. Креће се у убрзану, грозничаву потрагу за новим, по правилу јачим и експресивнијим изразима и стилским фигурама, како би се снажнијом, крепкијом речју превладала немоћ већ (зло)употребљених речи. ... Ефекти тог волунтаристички преусмеравањем тона и интензитета политичких дискурса законито су, међутим, краткотрајни и скромни, јер прави проблем није у речима, већ у њиховом изгубљеном смислу. Између појединих кључних речи и њиховог релативно устаљеног денотата волунтаристички је прекинута и она минимална органска веза. Речи су одвојене од ствари. Оне измичу из уста, а ствари из руку” [Танасковић 1989: 296].

⁶⁰ Последице тога су „шекспировске”: *нема криваца, постоје само жртве*.

вођачи мейџоре истовремено су и једини опуномоћени *произвођачи* (творци) *мешморфозе* (преображаја); они су „одговорни за развој”. (Милован Ђилас: „Ми револуционари преобразили смо лице земље” [Ђилас 1983: 2]).

Када се једносмерна прозводња говора претвори у двосмерни комуникациони систем и унилатерално практиковање моћи у делању (акцији) претвара се у партиципативно (подељено) упражњавање моћи у политици. То означава прелаз од монистичког (у ствари претполитичког) у плуралистичко (аутентично политичко) стање. Кроз комуникацију се прихвата *ишља моћ као ојраничење сојсџвеној*. Људи комуницирају помоћу језика и у том смислу језик („моћ језика”) се посматра као *јолиџеица* (политика).

Језик је ефективан медијум политичке комуникације и акције, не зато што је неутралан, већ што је релативно неконтролабилан и тешко га је монополисати. Језик омогућава да се политика јавља као (по)дељена моћ. Неподељена моћ у том смислу јесте не-политика или *анџијолиџеика*, сама произвољност без правила понашања, где све зависи од воље диктатора. Таква апсолутна и једнодимензионална моћ не може вечно да траје: парадокс слободе нагриза (и коначно деструише) однос господар – слуга. Игра моћи постаје двосмерни комуникациони систем као нужно обележје било ког облика људске слободе. Тако моћ престаје да буде непосредна („гола”) и непосредована (*unvermittelt*).

Једнодимензионални владари могу да бирају између тога да остану такви владари какви јесу, или да престану да уопште буду владари. Осетљиви владари покушавају да избегну избор и могу да прихвате алтернативу да постану владари којима се и влада, да буду (и) грађани у политици. Револуционарни стратеги покушавају „грађанима” (тачније: поданицима) да наметну једнодимензионални избор и да им поричу алтернативу.

Концепт игре⁶¹ може да послужи као средство супротстављања репресивним тенденцијама језика, јер у игри – нема последње речи. Осим тога, за игру је потребно најмање двоје.

Револуција није игра за два играча; карактер језика као двосмерног комуникационог система тешко да се може помирити с револуцијом као једносмерним чином моћи. Стога се вербална стратегија, карактеристична за револуционара, састоји у редуковању тебе на избор између *ми* и *они*⁶² или чак *оно*. Тешко је, међутим, потпуно елиминисати другу особу из

⁶¹ Теорија игара бави се понашањем носилаца одлука (играча) у случајевима када те одлуке међусобно утичу на играче. Концепти теорије игара изведени су из „не-физичких” проблема, односно нису преузети из њутновске механике: „Игра је боља аналогија него машина. ... Постоје најмање два важна приговора која се могу упутити механицистичкој парадигми у економској науци. Један се састоји у томе да она претпоставља да су процеси у времену реверзибилни: тако искључује новину и еволуцију у систему. Иреверзибилност игре је очигледна. Акције у садашњости зависе од (про)цене неизвесне и непознате будућности. Кад би време било реверзибилно будућност би била сазнатљива као и прошлост. Привлачност игре и јесте у томе што производи новину и изненађење. Други приговор састоји се у томе што механицистичка парадигма не укључује у анализу машту и вољу индивидуалних актера” [Hodgson 1984: 161].

⁶² Политика поларизације и антагонизације сажима се у синтагму о „непријатељу”, а као основни вид „комуникације” јавља се борба (мишљења) насупрот дијалогу. Видети и: [Bošković 1981: 5].

партиципативног језичког система, између осталог, из разлога развоја; развој, поготово регионални⁶³ – „то су други”, како то с правом тврди Илич [Illich 1980: 9]. Кад револуционари своде људе на ствари (или *ићи* на *оно*), они то чине помоћу свесног слепила, отворених очију. Владари не брину много о („идејној”) аутентичности⁶⁴ за разлику од револуционара⁶⁵, јер *владари су (п)рајмајични државници, а револуционари су идеолози*; наима, *њима су важније идеје од људи*.

Политика регионалног развоја: између демократизације и дезинтеграције

Експериментисање *in vivo* у циљу реализовања *Игеје* посебно карактерише комунистичку идеологију, која се у Југославији назива(ла) и социјалистичком, односно самоуправном. Монопол политичке моћи КПЈ/СКЈ један је од три основна фактора који су после 1945. године обликовали економску политику уопште, регионалну посебно; друга два су: федерална структура државе заснована у највећој мери на националним разликама и привредно планирање (командног, индикативног или псеудо-индикативног, тј. договорног типа⁶⁶). Димензије конфликта, повезаног с питањем постреволуционарне нормализације (децентрализације, односно демократизације), евидентне су у односу на сваки од ова три фактора:

У средишту дебате о партијској контроли било је питање принципа партијског организовања (посебно демократског централизма) у условима легислативне децентрализације⁶⁷ друштва.

Федерална структура отвара(ла) је два питања: дистрибуцију моћи између федерације и федералних јединица и између регионалних и локалних власти и привредних предузећа.

⁶³ Поготово ако постоје изразите регионалне разлике у економској развијености, ако је реч о вишенационалном и мултиконфесионалном друштву – мултикултурализам намеће плуралистичка решења, а не монистичка.

⁶⁴ По револуционарној оригиналности без премца је у том смислу Кардељев самоуправни новогвор. Његова „аутентичност” нарочито долази до изражаја приликом превода самоуправних термина и синтагми на страни језик. И страни истраживачи примећују да се у Југославији „однос идеологије и власти стално мења” и да се то „показује у сталном прилагођавању језика социјалне интеракције. С обзиром да је то свестан процес колективног редифинисања, за који су природно заинтересовани политиколози, то њих привлачи нови језик. У његовом одгонетању проведено је много времена у превођењу, *explication de texte*, и у довођењу у везу нових форми са садржајем” [Lampland Woodward 1977: 144].

⁶⁵ Илустрације ради, ево шта је о „нашој аутентичности” 1952. године на 6. конгресу КПЈ/СКЈ рекао професионални револуционар Влајко Беговић [Begović 1991: 77]: „... да ли негде на свијету има таквог развијања теорије на пољу економског и друштвеног развоја? Код нас има тако много нових и смјелих теоријских мисли, какве се не могу наћи на свијету” [Begović 1991: 77].

⁶⁶ Интензивирањем и усложњавањем веза самоуправних и договорних субјеката на свим нивоима („свако са сваким”), „самоуправно планирање” постаје „тотално” да би се, на крају, у најбољој „дијалектичкој” традицији, „самоукинуло”: „Формално посматрано, описана шема планирања изгледа скоро идеално, ... пружа могућности да планирање постане непринудним путем општи начин живота читавог друштва. Искуство је, међутим, показало да је она у тој мери нереална да је планирање у Југославији престало да постоји” [Vasić 1985: 229].

⁶⁷ Фернис дефинише законодавну децентрализацију као креирање „непосреднијих”, нижих, управних институција и пренос власти на те институције [Furniss 1974: 975].

Планирање, поред традиционалне расправе о релативној ефикасности централизованих и децентрализованих планских механизма, отворио је и *питање развојних приоритета* појединих република и нивоа и циљева регионалне политике.

Еволуција послератне економске политике одражава напоре да се постигне компромис између и унутар ових димензија политичке структуре: централизована политичка и економска моћ била је стално у сукобу с легислативном децентрализацијом, с децентрализацијом привредног управљања (растућом политичком промоцијом „независности” радног места развојем „самоуправног социјализма”) и с дистрибутивном и редистрибутивном регионалном политиком⁶⁸. Конфликт се показао, у основи, као непродуктиван, зато се о постигнутом компромису може говорити као о „лошем компромису” у Ершијевом (Istvan Eörsi) смислу⁶⁹.

Када се осамдесетих година у Југославији – после више неуспелих покушаја – драматично поставило питање преласка на „озбиљно и одговорно друштво” с јасним и унапред утврђеним правилима понашања, другим речима, отворио проблем прелаза из претполитичко у аутентично (плуралистичко) политичко стање што, такође, поједностављено говорећи, значи и прелаз из претправног у правно стање и прелаз из предекономског у економско стање – наступила је отворена (раније латентна) *општа криза*, а као њен део (или тачније: њено огледало) и *криза регионалног развоја*.

Да ли то значи да је основни, стратешки циљ регионалне политике (равномерни регионални развој) – једна од (утопијских) заблуда револуционарног и идеологизованог друштва која је ишчезла када је наступило отржењење (Entzauberung у веберовском /Max Weber/ смислу). Дезилузионисање је настало када су пресахли екстерни извори финансирања југословенског „експеримента”, односно кад се поставило питање постреволуционарне нормализације (које неки дефинишу и као проблем демократске трансформације).

У ствари, на јавној сцени се појавило у огољеном виду све што се током читавог раздобља после 1945, мање или више прикривено, преламало кроз регионалну, односно регионалистичку призму, пре свега, кроз могуће одговоре на два питања:

1. *шта је република* – регион или национална држава?

Код становништва региона/републике развијена је свест о њиховој територији као о политичком ентитету јер, или је тај регион раније постојао као независна држава или има аспирације да то постане, а за то су републике имале легалне гаранције, поготово после Устава из 1974. године.

⁶⁸ Регионална политика подразумева две основне групе циљева:

– дистрибутивну: усмерену ка постизању оптималне алокације инвестиција у простору, пуне запослености и минимизацији инфлације („брз развој свих региона”); и

– редистрибутивну – која брине о развоју заосталих региона, уравнотежавању нивоа пер capita дохотка међу регионима и о уједначеној дистрибуцији социјалних служби (услуга) („бржи развој неразвијених региона”).

⁶⁹ „У друштвеној атмосфери у којој превладава лош компромис ниједан конфликт не може да се доведе до краја” [Ерши 1986: 33].

Уз то, републичку самосвест ојачала је и аутаркична пракса која је логично произлазила из карделџистичке економске теорије.

2. *шта је Југославија* – трајни заједнички оквир за решење „националног питања” југословенских народа или провизоријум, односно транзитна чекаоница, где се вреба прилика за своје, појединачно, решење, остварење „тисућљетних снова” о државној суверености?⁷⁰ При томе се користе сва средства за остварење сепаратистичких амбиција, укључујући и војну силу и демократију⁷¹, односно демократску реторику⁷².

Све то се и раније, нарочито од 1965. године, оштро преламало кроз философију регионалног развоја као:

- a) *негирање њој пребе за регионалном њој политиком на савезном нивоу и*
- b) *примена двоструких критеријума (double standards)* – једна регионална логика примењивана је на савезном, а друга на републичком нивоу.

То се јасно испољава на примеру операционализације једнакости као основног принципа који стоји у основи дугорочног, стратешког циља регионалног развоја. Тај се циљ, кад је реч о територији, простору, одређује као *равномерност* у међурегионалном развоју, а као *равноправност* када се односи на *грађанина, социјални слој или нацију*⁷³.

Како циљевима и мерама регионалне политике остварити територијалну, националну, социјалну, грађанску ... једнакост? Несумњиво тешко, ако се већ у старту полази од неодрживе симплификације којом се поистојећу република, нација и држава. Какви су *изгледи за остварење нацио-*

⁷⁰ Поставља се питање: шта је глобално друштво – Југославија или федералне јединице?

⁷¹ Поставља се питање да ли је у том случају демократија – средство за отцепљење или циљ; ако је циљ – да ли је могућа демократска Југославија? Сепаратизам има традиционалне корене, који сежу дубоко у прошлост, али изгледа да њега „храни” и страх од демократије, која угрожава националну хомогенизацију, пуританизам, ексклузивизам, аутархију ... , другим речима, страх од демократске будућности.

⁷² У том смислу илустративна је изјава Владимира Бакарића: „Mi danas želimo konstituirati naciju na bazi samoupravljanja, a ne na bazi države” [Bakarić 1971: 5].

Баш у време борбе за Устав из 1974. у Југославији је више година провео и прикупљао материјал за студију о *југословенском експерименту* амерички научник Денисон Русинов. Део анализе о уставној реформи Русинов почиње с Бакарићевом констатацијом ... према којој хрватску агитацију треба усмеравати с децентрализације ка децентрализацији и у којој треба инсистирати на избегавању етничког национализма, нарочито у Хрватској. „Хрватске националне интересе треба поистоветити с ненационалном антистатистичком привредом и политичким либерализмом, јер наглашавање националних аспеката би могло да доведе до изолације Хрватске и да ојача конзервативни централизам, као што се увек раније догађало, док наглашавање антиетатизма и laissez faire-a у привреди пружа платформу за окупљање већег броја савезника у акцији” [Rusinow 1977: 158–159].

„Бакарић је овде заступао гледиште које произлази из концепције радничког самоуправљања и одумирања државе, коју је заступао ЦК СКЈ, али горњи цитат показује да у њој могу да нађу места и прикривене хрватске националне тежње. Сама концепција је имала значајне тактичке предности, јер је отклањала опасност српске националистичке реакције која би довела до уједињења Срба с преко 42% југословенског становништва и њиховог реванша ’за српско национално понижење’ (humiliation)” [Rusinow 1977: 250].

Ради подсећања: Тито је политички поразио МАСПОК, онда услишио све маспоковске захтеве у Уставу из 1974.

⁷³ Једна од дилема у теорији и политици регионалног развоја дефинисана је као просперитет територије или просперитет становништва.

нальне равноправности делова југословенских народа који не живе у матичној републици, поготово ако немају могућности да се исказују као субјекти на нивоу колективитета?⁷⁴

Нације су имале прилику да се искажу као субјекти (поготово ако су живе у национално хомогеним републикама), иако су то најчешће уместо њих чиниле њихове „елите”. Како се и у таквим условима репрезентовања остваривала национална равноправност? То се може пратити преко промена у језичким формулацијама циљева регионалног развоја у оним деловима који се односе на основне носиоце (кориснике) националне равноправности. Формулације су еволуирале на следећи начин:

Непосредно после 1945. у релевантним официјелним документима помиње се искључиво „народ”, а убрзо и „нација”, да би се прешло на „нације” (примарно) и „националне мањине” (секундарно). Шездесетих година у употребу улази синтагма „народи и народности” (у истом рангу), а готово истовремено, и од ње готово неодвојива „републике и покрајине”. При томе се прећутно сматрало да важе следећи идентитети: *република=нација*; *покрајина=национална-мањина*. *Национална хомогеност републике постала је на такав начин непрецизна остварења принципа равноправности*. У случајевима националне хетерогености долази до дерогирања принципа равноправности. У ствари, показује се да он није увек примењив; а да би нешто могло уопште да се зове принципом морало би да задовољи критеријум универзалности. „Принцип” (односно идентитет *република=нација*) *ида на Босни и Херцеговини*, иако се различитим језичким довијањима, која пркосе елементарној логици, покушава оправдати његова примена. То се уклапа у општу оригиналност језичког волунтаризма⁷⁵ о коме сликовито и прецизно пише Дарко Танасковић:

„Носиоци политичког монопола и самозвани субјекти говора политике бесомучно су на врло каприциозан начин, према логици која се у датом тренутку чинила друштвено оправданом, именovali појаве у друштвеном

⁷⁴ Исти проблем се јавља и у равни остваривања индивидуалне равноправности. Грађани нису имали много шанси да се искажу као субјекти, јер није „изграђивано” *грађанско друштво*, него *револуционарно*, где се демократија дефинише као произвођачка, а не као грађанска, као економска, а не као политичка. О томе, из социоллингвистичког угла, занимљиво пише Дарко Танасковић:

„Полазим од основног општег утиска да смо ми, током дужег периода објективно *немоћни да мењамо стварне ствари, стремно мењали имена стварима*. А онда се, после таквих промена, на основу механизма *нездраве онтолојизације* тих нових имена, уљуљкујемо у илузији да смо створили *нову, измењену стварност*.”

... раскорак између тврдоглаве стварности и њене фатаморгана, посредоване, поред осталог и том онтологизацијом именика из структуре политичког 'новоговора', законито се и брзо увећава. ... ова појава језички (је) израз дуготрајног симулирања политике, из које је, заправо, искључен народ, али народ примарно схваћен као грађани Југославије, као демос, а не, или тек секундарно, народ у смислу припадника једне нације. ... Народ је у номенклатурном инвентару новог квазидемократског политичког дискурса престао и да постоји, односно преименован је увођењем и постепеним генерализовањем прилично бесмислене двочлане синтагме *радни људи и грађани*. ... у суштини народ, као грађани, као политички субјекти, ... практично (је) искључен из стварне политике. Постао је обавезна, али и неутрална, померљива кулиса мање-више камерних играка политичке моћи претежно националних олигархија” [Танасковић 1989: 289].

⁷⁵ Видети о томе и у: [Allcock 1991: 208–222].

животу Југославије, мењали чак и уобичајене денотате речи којима су се служили, и то каткад до границе чудовишних аберација које доводе у питање и саме ствари о којима се говори.

Као сваком позната илустрација тог волунтаризма може послужити и она чувена одлука из 60-их година да се националне мањине, само у Југославији, обавезно и званично преименују у народности” [Allcock 1991: 290]. Отад су народи и народности нераздвојни и понављају се *ad nauseam*. „Слична је и друга синтагма која се такође бескрајно понавља⁷⁶ ... републике и покрајине. ... Прагматички се ту могу разликовати два слоја. У првом је демократски систем државне управе, устав, слобода, заштита. Али понављање овако раздвојених чланова износи на видело и оно што је у дубљем слоју значења, а то је да *покрајине нису заправо делови једне од република*, јер би се иначе сматрале укљученима у републике и не би се морале с готово агресивном упорношћу издвајати и засебно именовати, у синтаксички равноправном односу, као покрајине. ... ако сада ове две блиско сродне синтагме саставимо – народи и народности, републике и покрајине – онда би њихов заједнички именитељ на конотативном плану могао у горњем слоју да се сажме као ‘демократија’, а у доњем као ‘дезинтеграција’. Ако се некеме сада, само на основу ове анализе двеју карактеристичних синтагми нашег политичког језика, прикаже слика Југославије у малом, као земље *расцепа између демократијације и дезинтеграције* (какви год се предзнаци томе давали) – мислим да таква слика неће бити далеко од истине!” (*курзив Ч.О.*) [Бугарски 1989: 319].

Клатно се временом све више кретало у правцу дезинтеграције, уграђени дестабилизатори су активирани, (не)планирани *распад државе* се догодио. Том је распаду несумњиво значајно допринела регионална политика, посебно формулација и операционализација циљева регионалног развоја⁷⁷. Али је и сама регионална политика (и начин на који су њени циљеви одређивани) свакако била израз деловања других, дубљих и снажнијих сила. Али о томе своју реч пре треба да каже историјска него економска наука.

⁷⁶ Овај пример добро илуструје један од начина („повнављање са продуженим психолошким дејством”) како све делује језик политике. Остали начини, према Ранку Бугарском, су: 1. привид измене суштине ствари променом њеног имена; 2. замагљивање кроз семантички помак; 3. на основу мање или више прикривене идеолошке селекције и 4. продавање рога за свећу [Бугарски 1989: 317–320].

⁷⁷ Начин формулисања циљева може се различито тумачити. Ако има и „намерне” непрецизности, то је вероватно пре бекство од конкретне одговорности због њиховог евентуалног неизвршавања, него последица неких крупних „завереничких” интенција. Тешкоће идентификације циљева постоје, нарочито после „прве фазе револуције”. Коста Михаиловић се жали да се „циљеви (регионалног развоја) налазе растуруени у друштвеним документима, понекад узгред поменути, али увек уопштено изречени. Без потпунијег стручно-теоријског и друштвено-политичког образложења и без подршке одговарајућих средстава и мера нису успели да одрже временски континуитет. Због тога се неодољиво намеће утисак да иза циљева нису увек стајали промишљени и искристалисани друштвени ставови, нити је постојала одлучност друштва да се потпуније ангажује на реализацији недовољно прочишћене садржине циљева. Због тога би била смела тврдња да су циљеви у друштвеним плановима и другим друштвеним документима увек били адекватни важности проблема, да су довољно разрађени и прецизни и да су остварили континуитет.” [Михаиловић 1979: 13–14].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ДОКУМЕНТИ
(хронолошки)

- Устав ФНРЈ из 1946. године, у: Ivan Mecanović, *Jugoslavenski ustavi*, „Zagreb”, Samobor 1986.
- Устав СФРЈ*, Савремена администрација, Београд 1963.
- Устав СФРЈ* [1974], Савремена администрација, Београд 1986.
- Програм СКЈ*, Комунист, Београд 1969.
- Програм СКЈ*, Комунист, Београд 1969.
- Програм СКЈ*, Комунист, Београд 1969.
- Одлуке V конгреса КПЈ*, Култура, Београд 1948.
- VI Конгрес КПЈ (СКЈ)*, Култура, Београд 1952.
- VII конгрес СКЈ*, Култура, Београд 1958.
- VIII конгрес СКЈ*, Култура, Београд 1964.
- Девећи конгрес СКЈ*, Комунист, Београд 1969.
- X конгрес СКЈ*, Комунист, Београд 1974.
- Једанаести конгрес СКЈ*, Документи, Комунист, Београд 1978.
- Дванаести конгрес СКЈ*, Документи, Комунист, Београд 1982.
- 13. конгрес СКЈ*, Документи, Комунист, Београд 1986.
- Закон о Пејоћоцињем плану развоја народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947–1951*, издање Савезне планске комисије, Београд 1947.
- Експозе председника Савезне планске комисије Андрије Хебранга. (*Закон о Пејоћоцињем плану развоја народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947–1951*).
- Друштвени план привредног развоја Југославије од 1957–1961. године, Први део, глава I, *Службени листи ФНРЈ*, бр. 53 од 25. 12. 1957.
- Друштвени план развоја Југославије од 1966–1970. године, *Службени листи СФРЈ*, бр. 28, од 13. 7. 1966.
- Друштвени план Југославије за период од 1971. до 1975. године, друга глава (Друштвено-економски развој у периоду од 1971. до 1975. године), тачка 1 (Основни циљеви и задаци развоја), *Службени листи СФРЈ*, бр. 35. од 6. 7. 1972.
- Друштвени план Југославије за период од 1976. до 1980. године, *Службени листи СФРЈ*, бр. 33, од 23. 7. 1976.
- Друштвени план Југославије за период од 1981. до 1985. године*, Збирка савезних прописа, Службени лист СФРЈ, Београд 1981.
- Друштвени план Југославије од 1986. до 1990. године*, Библиотека Скупштине СФРЈ, коло XXII, свеска 10, Служба за послове информирања и информативно-документалистичке послове. Београд 1985.
- Дујорочни друштвени план Југославије за период од 1986. до 2000. године*. Библиотека Скупштине СФРЈ, коло XXII, свеска 5. Служба за послове информисања и информативно-документалистичке послове, Београд 1985.

ЦИТИРАНИ РАДОВИ

- [Бугарски 1989] → Ранко Бугарски. О природи и дејству језика политике, *Марксистичка мисао*, 1/1989.
- [Данојлић 1977] → Милован Данојлић, Брбљање (стр. 7 до 11) у књизи Мука с речима. Независна издања, Београд 1977.

- [Ерши 1986] → Иштван Ерши говори за НИИ: Луди дани младог Маркса, *НИИ*, број 1861, 31. август 1986.
- [Михаиловић 1979] → Коста Михаиловић. Циљеви и политика развоја привредно недовољно развијених република и САП Косово, у: *Политика и систем подстицања бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина*, Економски институт, Београд и Институт економских наука, Београд, 22. августа 1979.
- [Михаиловић 1990] → Коста Михаиловић. *Регионална стварност Југославије*, Економика, Београд 1990.
- [Мулина 1982] → Трипо Мулина. Запосленост као циљ дугорочног развоја, у: *Дугорочни развој Југославије. Осмишљавања, циљеви, приоритети*, ур. Н. Чобелић, САНУ, Београд 1982.
- [Танасковић 1989] → Дарко Танасковић. Језички волунтаризам између евазије и емфазе, *Марксистичка мисао*, 1/1989.
- [Allcock 1991] → John B. Allcock. In Praise of Chauvinism: Rhetorics of Nationalism in Yugoslav Politics, *Third World Quarterly*, 2/1991.
- [Bakarić 1971] → Vladimir Bakarić. Mi danas želimo konstituirati naciju na bazi samoupravljanja, a ne na bazi države (*Vjesnik u srijedu*, 20. 6. 1971, стр. 5). Такође у: Vladimir Bakarić, *Društvene klase, nacija i socijalizam*. Školska knjiga, Zagreb 1979, стр. 134.
- [Baletić 1978] Zvonimir Baletić. *Politika i ciljevi bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina*, Ekonomski institut, Zagreb i Institut za javne financije, Zagreb, siječanj 1978.
- [Begović 1991] → Vlatko Begović, цитирано према: Jelka Imširović. *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma. Prilog kritici socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ – od V–XI kongresa*, CFDT IDN, Beograd 1991.
- [Bogunović 1974] → Aleksandar Bogunović. Regionalna razvojna politika socijalističke Jugoslavije, *Zbornik radova Susreti na dragom kamenu, XII*, Pula 1974.
- [Bošković 1981] → Dušan Bošković. *Stanovišta u sporu*, ИС ССРС, Београд 1981.
- [Burdije 1999] → Pjer Burdije /Pierre Bourdieu/. → цитирано према: Žan Bodrijar, *Simulakrum i simulacija*, Svetovi, Novi Sad 1991.
- [Change in Communist Systems 1970] → *Change in Communist Systems*, ed. by Ch. Johnson, Stanford University Press, Stanford 1970.
- [Dumont 1977] → Louis Dumont. *From Mandeville to Marx. Genesis and Triumph of Economic Ideology*, The University of Chicago Press, Chicago 1977.
- [Đilas 1983] → Milovan Đilas. *Vlast*, Naša reč, London 1983.
- [Furniss 1974] → Norman Furniss. The Practical Significance of Decentralization. *Journal of Politics*, Vol. 18, № 4, November 1974.
- [Hodgson 1984] → Geoffrey Hodgson. *The Democratic Economy: A New Look at Planning, Markets and Power*. Penguin, Harmondsworth 1984.
- [Illich 1980] → Ivan Illich. Vernacular Values, *Guardian*, October 4, 1980.
- [Platon 1988] → Platon (1988). Peto pismo (321d–322a), у: *O jeziku i saznanju*, Rad, Beograd 1988.
- [Rajić 1988] → Ljubiša Rajić. *Jezik politike* /manuscript/.
- [Rusinow 1977] → Denisson Rusinow. *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, The Royal Institute of International Affairs. London 1977.
- [Sugar 1963] → Peter F. Sugar. *Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*, University of Washington, Seattle 1963.
- [Vacić 1985] → Aleksandar M. Vacić. *Ekonomska politika Jugoslavije*, Savremena administracija. Beograd 1985.
- [Woodward 1977] → Susan Woodward Lampland. From Revolution to Post-Revolution: How Much Do We Really Know about Yugoslav Politics, *World Politics*, 1/1977.

НАПОМЕНА

На (овде нецитирану) ширу литературу (Further Readings) о језику политике упућује се у фусноти 49, а на радове о анализи садржаја (content analysis) у фусноти 54.

SCIENTIFIC STUDY

Received: 2024/10/7

Accepted: 2024/12/15

GOALS OF THE YUGOSLAV REGIONAL DEVELOPMENT POLICY:
1945–1990

by

ČASLAV OČIĆ

Serbian Academy of Sciences and Arts

Knez Mihailova 35, Belgrade, Serbia

caslav.ocic@gmail.com

SUMMARY: This paper examines the goals and evolution of Yugoslavia's regional development policy from 1945 to 1990. It explores the constitutional provisions, program commitments of the KPJ/SKJ, and decisions made at KPJ/SKJ congresses, as well as their influence on social development plans. The analyses contextualize regional development goals within the broader framework of Yugoslavia's overall development strategy. Special attention is given to the language and content of regional policy objectives, examining how these goals functioned as the verbalization of political action. Finally, the paper considers regional development policy in the context of democratization and the eventual disintegration of Yugoslavia.

KEYWORDS: Regional policy; Goals; political language of politics; democratization; disintegration; Yugoslavia 1945–1990

ИЗМЕЋУ ДРЖАВНЕ ЛОЈАЛНОСТИ И РОДОЉУБЉА: СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У НОВОМ ВЕКУ

(Бранко Бешлин, Исидора Точанац Радовић, Јелена Илић Мандић,
Марија Андрић, *Државно-правни оквири и осећање припадности:
српски колективни идентитети у новом веку*, Филозофски факултет
Универзитета у Београду, Београд 2024; 210 стр.)

Период новог века и даље остаје важно формативно раздобље у разумевању историје Срба. Будући да су били размештени у неколико држава у којима су били не само етничка, већ и верска мањина лишена многих права, Срби су морали да прилагођавају сопствени идентитет новим околностима и односима моћи. Колективна монографија под називом *Државно-правни оквири и осећање припадно-*

сти: српски колективни идентитети у новом веку настала је као резултат пројекта „Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу – средњи век, нови век, савремено доба”, који је финансирао Фонд за науку Републике Србије из кредита Светске банке. У четири рада, аутори су покушали да представе не само трансформацију српског идентитета, већ и да укажу на сложен административан положај који је српски народ имао у нововековним државама.

Марија Андрић, научна сарадница Историјског института, у тексту „Између идентитета и правног положаја: трговци са османског Балкана у Венецији” указала је на везе Млетачке републике са балканским простором. Позивајући се на радове Владислава Скарића, Радована Самарџића и Марка Јачова, Марија Андрић је анализирала постојање континуитета и важност трговачког слоја унутар српске и православне заједнице, како у млетачкој Далмацији, тако и у османском залеђу. На основу докумената из Државног архива Венеције (а посебно фондова Магистрата за трговину, Савета и других), Марија Андрић је проблематизовала положај нације у млетачкој администрацији. Трговачки слој са Балкана, без обзира на то да ли су били православне, римокатоличке, муслиманске или јеврејске вероисповести, имао је развијене везе са Млетачком републиком. Поред верске

припадности, администрација Републике Светог Марка је препознавала сложени мултиетнички и мултиконфесионални идентитет становника Османског царства са којима је била у непосредном додиру. На основу документарних извора, уочен је несклад у идентитету. Православни трговци у венецијанским документима неретко су именовани и као Грци, то јест као припадници грчке или грко-несједињене вере. Положај трговаца и њихова права зависила су и од политичких односа. Због система капитулација (трговачких уговора између Млетачке републике и Османског царства), у званичним документима млетачких канцеларија није била евидентирана етничка припадност трговаца, него само географска област царевине из које су потицали. Присуство српских трговаца у изворима, закључила је Марија Андрић, било је прикривено различитим колективним идентитетима.

Исидора Точанац Радовић, научна сарадница Историјског института, је у раду „Етничка и верска заједница у привилегијама хабзбуршких владара (1690–1743): Срби – Расцијани – Илири” указала да су језик, култура и вера играли важну улогу у институционалном положају Срба у сложеној држави Хабзбурга. Наиме, њихов положај зависио је од привилегија које је још цар Леополд I дао Србима у Великом бечком рату гарантујући им слободу исповедања и организовања верског, образовног и културног живота. Одлуком Леополда I српски народ је био издвојен као привилегована група у односу на остало неримокатоличко становништво. Овакве привилегије биле су реткост и тек је Јозеф II осталим неримокатоличким заједницама у Хабзбуршкој монархији (калвинистима, луттеранима, православцима изван Карловачке митрополије и Јеврејима) признао већа права. Међутим, у званичним документима, како је приметила и Исидора Точанац Радовић, Срби су за хабзбуршке власти били заједница грчког обреда и припадници рашке нације. Промене у терминологији наступиле су 1695. године када је уместо назива нација (*natio*) употребљен термин народ (*populus*). У погледу порекла имена, Исидора Точанац Радовић је указала да су Хабзбурзи назив Расцијани преузели из угарске администрације. Српски црквени великодостојници пристали су да Леополда I као угарског краља прогласе за суверена Србије. Наиме, Хабзбурзи су преузели и угарску владарску идеологију по којој је

Србија била део владарске титулатуре од 1202–1203. Насупрот преписци са званичним властима, православно свештенство, монаштво и великодостојници су користили друге називе којима су означаваали сопствене елементе идентитета. За цркву је патријарх Арсеније Црнојевић у документима писао да је Света црква источног православља, Источна наша грчког закона црква, као и архиепископија српска. Такође, користили су термине српски, славеносрпски и Србија како би означили земљу и нацију којој су припадали. Временом, како је доказала и Исидора Точанац Радовић, хабзбуршке власти, а посебно угарске, тежиле су да ревидирају појмове у привилегијама. Краљевина Угарска није признавала постојање посебних нација унутар државних граница. Као представници сталешке државе у којој је јединствену нацију чинило свештенство, племство и слободни краљевски градови, угарски државници и римокатолички верски прелати су тражили начин да се у потврдама привилегија термина нација (*natio*) и народ (*populus*) измене у племе (*gens*). У свим релевантним документима 18. века Срби су упоредо називани и Илирима и Расцијанима. Илирски народ је био термин који је користила тајна дворска канцеларија у потврди привилегија цара и краља Јозефа I из 1706. године. У Хрватској и Славонији, како је уочила Точанац Радовић, Србе су континуирано звали Власима, а православноу веру шизматичном, а од прве половине 18. века и несједињеном.

Јелена Илић Мандић, виша научна сарадница Историјског института, је у тексту „Граничарско друштво и његове протонационалне идентитетске парадигме” указала на посебно значајан сегмент војнокрајишког историјског искуства у обликовању идентитета Срба. Наиме, Војна граница била је простор од Јадрана до Карпата која је постојала више векова. Регименте које су уведене још током 18. века довеле су, како је тврдила Илић Мандић, до успостављања особеног граничарског идентитета. Лојалност хабзбуршким властима потицала је из неколико разлога. Прво, цео простор Војне крајине био је подређен централним властима. Друго, већи део официра, који је био неплемићког порекла своје привилегије стекао је у систему који је био заснован на заслугама, а не на наслеђивању. Граничарско друштво постало је јединствено тек од средине 18. века када је дошло до војних реформи од 1747. до 1754. године (што је под-

разумевало нови модел управе у Славонско-сремској војној граници, реорганизацију Банске крајине, укидање Потиске и Поморишке војне границе, објављивање закона за Карловачки и Вараždински генералат). Династичка лојалност се огледала кроз заклету, додељивање ордења, давањем племства и сличним јавним манифестацијама. За време Марије Терезије успостављен је Елизабетин орден за дугу војну службу, као и Орден Марије Терезије који се додељивао официрима без обзира на вероисповест, род и друге околности и који је био је доступан свим народима. Јозеф II увео је и Почасно одличје за храброст које се давало војницима без обзира на порекло и држављанство. Крајишки патриотизам је проистакао из власничког уживања земље, слободе вероисповести и лојалном вршењу дужности. У случају развојачења Потиске и Поморишке војне крајине крајишници су покушавали да се легалним средствима изборе за очување посебног поретка у односу на угарски жупанијски и феудални систем. Крајишта су обликовала регионални идентитет, посебно у Банији, Славонији-Срему и Банату. И регimente су имале посебан етнички предзнак. У Банату је 1775. године формирана немачко-банатска и влашко-илирска регимента која је 1845. године подељена на влашку и илирску које су касније промениле име у румунску и српску. Војни сталеж није имао само посебан положај у односу на Провинцијал, већ је могао као посебна група да учествује и у народно-црвеним саборима на којима су расправљали о заједничким проблемима српског народа у Хабзбуршкој монархији.

Бранко Бешлин, радовни професор Филозофског факултета у Новом Саду, у тексту „Либералне идеје у концептима нације и државе код Срба (1790–1870)“ анализирао је дуги континуитет националне мисли код Саве Текелије, Вука Караџића, Јакова Игњатовића, Светозара Милетића, Владимира Јовановића и других знаменитих Срба. За историју Срба 18. века један од важнијих догађаја био је Темишварски сабор из 1790. године на којем се српска елита поделила у две групе. Први су заговарали сарадњу с Бечом, док су други тражили инартикулацију привилегија у угарски законодавни систем. Вођа ове мањинске групе, био је и Сава Текелија који се сматрао угарским племићем и патриотом. Текелија је, како је уочио Бешлин, тврдио да су Срби и Мађари нација, а не племе,

чиме је дао особен допринос у погледу дебате о националном питању у Угарској. Насупрот сенатору Великокикиндског диштрикта Јакову Сечанцу који се под утицајем јакобинског Удружења једнакости и слободе залагао за укидање сталежа, Текелија је био склонији конзервативном поимању угарског друштва. Ипак, проф. Бешлин је уочио и да се Текелијина национална политика мењала са политичким околностима. По избијању Првог српског устанка, Текелија је написао мемоар цару Наполеону I Бонапарти о стварању Велике Србије која би била брана јачању Русије и Аустрије. Касније су српски интелектуалци, под утицајем Хердера и Фихтеа, веровали да је нација генетички индивидуум и природна заједница заснована на пореклу, односно народном духу. Вук Караџић је такође усвојио термин *национални*, али га није уврстио у *Српски рјечник*. Како је приметио Бранко Бешлин, и Милош Обреновић је приликом говора о Хатишерифу (1830) тврдио да су Срби добијањем аутономије постали политички суверен народ – нација. Патриотизам као термин споро се ширио, премда је појам отачаство постао присутан међу Србима средином 19. века. Бранко Бешлин проблематизовао је и питање промене политичке лојалности унутар српског народа током 19. века. Посебно је код Срба северно од Саве и Дунава постојао проблем око патриотизма и политичке оданости Угарској. Револуција 1848/49. пред Србе у Хабзбуршкој монархији наметнула је бројне изазове. Као и 1790. године, Срби су се поделили на присталице сарадње са Бечом и Будимпештом. Међутим, линије подела нису биле тако искључиве будући да су постојали појединци који су мењали стране. Посебно је индикативан пример писца Јакова Игњатовића који је готово током целе друге половине 19. века покушао да помири сопствено српско родољубље и мађарско домољубље. Велика промена унутар српских политичких елита, доказао је професор Бешлин, наступила је после 1858. године са успоном либералне генерације коју су предводили Светозар Милетић, Михаило Полит-Десанчић, Владимир Јовановић и Јеврем Грујић. Унутар либералне генерације српских интелектуалаца, Бешлин је указао на сличности и разлике у политичком програму. Премда су либерали одбацивали идеје политичке нације засноване на држави, која је пре свега долазила из мађарских кругова, око решења Источног питања није било сагласја. Међу њима, Бешлин је

посебно издвојио Владимира Јовановића због његових програмских текстова у којима је захтевао ослобођење и уједињење српског народа у идеалу слободе.

Премда колективна монографија *Државно-правни оквири и осећање припадности: српски колективни идентитет у новом веку* није обухватила све области у развоју националне идеје у Срба, аутори су у великој мери успели да проблематизују веома сложен, динамичан и неретко врло противречан однос

између српског народа, с једне стране, и страних држава, с друге. У том погледу, резултат овог рада може представљати изузетно користан путоказ будућим истраживачима који би требало да расветле остале нијансе у нашем разумевању институција, идентитета, идеја и језика новог века.

Петар С. Перчић
Институт за европске студије,
Београд, Србија
petar.pero.curcic@gmail.com

UDC 327(497.11:470"18/20")(049.32)

Примљен: 15. 1. 2025.

Прихваћен: 23. 1. 2025.

ЗНАЧАЈНА ЗБИРКА ЧИЊЕНИЦА ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКО-РУСКИХ ОДНОСА

(Никола Б. Поповић, *Срби и Руси у изазовима историје (19–20. век)*.
Прилози за историју српско-руских и југословенско-совјетских односа,
Фондација Александар Невски, Београд 2023; 342 стр.)

Никола Б. Поповић (1939) спада међу оне српске историчаре који су о српско-руским односима писали научно, темељно, ослањајући се на обимна истраживања примарних историјских извора у руским архивима. Објавио је близу три стотине библиографских јединица, међу којима треба издвојити књиге: *Односи Србије и Русије у Првом светском рату* (прво издање, Београд 1977); *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu* (Београд 1988) и *Срби у трајанском рату у Русији 1918–1921*. (Београд 2005), као и низ значајних прилога објављених у часопису *Историја 20. века* у којима је пропратио историографску продукцију на руском језику насталу након што је либерализација у приступу историјским изворима у периоду перestroјке, од 1985, и након распада Совјетског Савеза, омогућила преиспитивање совјетске историје, али и поновно објављивање историографске и филозофске литературе предреволуционарне Русије. Током деценија у којима

су настајали прилози објављени у овом зборнику, између 1969. и 2023. године, Поповић је у Москви и Лењинграду боравио 23 пута и приредио низ збирки историјских извора о југословенским добровољцима у Русији (1914–1918), учешћу Југословена у Октобарској револуцији и о српском националном програму. Осим средишње у његовом научном опусу теме руско-српских односа током светских ратова, Поповић је проучио низ повезаних релевантних историографских питања. Зборник радова *Срби и Руси у изазовима историје* чини седамнаест прилога груписаних у две тематско-хронолошке целине.

Радови у првој целини (стр. 11–218) обухватају период „Дугог деветнаестог века” (Е. Hobsbawm), хронолошки омеђеног Великом француском буржоаском револуцијом на његовом почетку и Првим светским ратом (односно Октобарском револуцијом) на крају. Сваки прилог у овом зборнику настајао је посебном приликом и, изузимајући један, био је раније публикован. Приступајући одабиру прилога, поред жеље да у једној књизи обједини одговоре на различита раније недовољно самостално изучена питања из историје српско-руских односа, Поповић се руководио и тежњом да тема сваког одабраног текста „уједно кореспондира са осталим прилозима, тако да граде општију слику”. Полазећи од те „општије слике”, лако је приметити да прилози сабрани у првој целини књиге имају тему која им је, скоро свима, заједничка. Иако у „Предговору” Поповић пише, с доста права, да се смисао имена зборника налази у речи *изазов* или, тачније, у „борби за опстанак” која се јавља као „црвена нит историје оба народа”, чини се, посматрајући Поповићеве радове као једну смисаону целину, да тема *подушарности интереса Србије и Русије кроз историју* подједнако верно описује црвену нит већине прилога у овом зборнику. Стога би Поповићеве радове ваљало посматрати углавном из тог тематског угла. Прилози насловљени „Односи Срба и Руса од XVII до XX века” и „Подударност интереса Русије и Србије 1878–1914.” најбоље то илуструју. У првом тексту, аутор је дао пре садржајан нацрт него комплексан преглед историје српско-руских односа од догађаја који се може узети као први помен међусобних веза, од сусрета Светог Саве са руским монахом¹ до Првог свет-

ског рата. Пишући о плановима о ослобођењу српског и других православних народа уз руску помоћ, које су, по свој прилици, међу Србима први формулисали митрополит Сава II Ердељски и његов брат гроф Ђорђе Бранковић за свог боравка у Москви (1668), Поповић примећује да је појава ових планова падала у време када се Османско царство још увек налазило на свом врхунцу, а Русија још увек није била моћна и снажна каквом су српски предводници желели да је виде. Аутор примећује да су српско-руски односи од времена Петра Великог постали „разнообразнији и богатији”, али не изоставља ни да помене, иако веома штуро, личности које су у ранијим периодима значајно допринеле српској и руској култури, попут митрополита Кипријана Кијевског, Григорија Цамблака и Пахомија Логотета. Од времена Катарине Велике најважнији стратегијски и геополитички циљ Руске империје постало је овладавање Цариградом и мореузима и, преко њих, излазак на Средоземно море. Насупрот томе, идеја о обнови самосталности српске државе, ослобођењу свих Срба од османске власти и њиховом уједињењу, негована међу предводницима српског народа на почетку новог века, до краја 19. столећа прерасла је, посредством национализма, у српски национални идеал који је „одредио политичку историју Србије у деветнаестом и двадесетом веку”. У крајњем исходу, остварење српског националног програма доводило је у питање опстанак не само Османског, већ и Хабзбуршког царства, на шта Русија није увек била спремна: подударност интереса Србије и Руске империје зависила је од тренутне снаге Русије и од мере у којој се српски национални програм уклапао у њене империјалне интересе. Руска политика у Источном питању, „борби око опстанка Османлијске Царевине у Леванту и на Балкану” (како се изразио Василиј Поповић), била је обележена бригом да дејства Русије не изазову неповољне по њене интересе реакције других великих држава, пре свих Аустрије. Овим аутор образлаже оклевање Русије да у Кнежевини Србији именује свог конзула, иако су то пре ње учиниле Велика Британија и Аустрија. У већини прилога у овом зборнику нарочит акценат је стављен на српско-руске односе од почетка шездесетих година 19. столећа, нарочито између 1878. и 1917. године. Одабир 1878. године у Поповићевим радовима није случајан. До 1878. Кнежевина Србија

¹ Историографија овај сусрет и Растково монашење датује у 1192, односно 1193. годину; стога је година 1185. коју аутор наводи неодржива.

била је аутономна провинција Османског царства, услед чега су њени трговинско-економски и дипломатски односи са другим државама били у знатној мери спутани оквирима империје коју сама није могла да поразити. За владајуће кругове у Русији, укључујући Министарство финансија и Азијски департаман Министарства иностраних дела, односи са Србијом били су део опште званичне политике Русије према царствима у којима је српски народ живео – Аустројском и Османском. Стицањем државне независности, за Србе се завршила тек једна етапа у њиховој борби за национално ослобођење. Иако одлуке Берлинског конгреса „нису проузроковале ревизију дугорочних интереса Русије и Србије”, ипак је у обе земље њихова спољнополитичка оријентација доведена у питање. Пред српском дипломатијом се постављало питање како да се оствари национални програм, а да се притом избегне нови Сан-Стефански мир. Након извесног колебања, кнез Милан Обреновић се, после посете Петрограду, 1881, одлучио на потпуну преоријентацију српске спољне политике са тражења ослонаца у Русији на Аустроугарску. Тајна конвенција (потписана 28. јуна 1881) била је „производ чисте кнежевске воље”. Поповић аустрофилску политику кнеза (потом краља) Милана оцењује као дисконтинуитет, тачније као „епизоду” зато што је то „био једини и најотворенији покушај вођења политике без ослонаца на Русију” и као „заблуду” утолико уколико је краљ Милан заиста био уверен „да је могуће помирити државне и националне интересе Срба са германским империјализмом Аустроу-Угарске и Немачког Рајха”. Нов међународни положај Кнежевине Србије након Берлинског конгреса захтевао је и регулисање односа са Цариградском патријаршијом на новим основама. Русија је веома благонаклоно гледала на добијање аутокефалности српске цркве (1879). Међутим, спољнополитичка преоријентација кнеза Милана одразила се и на црквена питања, те је кнез детронизовао митрополита Михаила (Јовановића) који је важио за русофила, што се крајње неповољно одразило на укупне руско-српске односе до митрополитовог повратка из емиграције (1889).

Нашавши се у изолацији на Берлинском конгресу, сазваном да ревидира резултате мира у Сан-Стефану, Русија је, суочена са финансијском исцрпљеношћу и с одлучним

ставом великих држава да јој се не дозволи да војним путем наметне своју превласт у стратегијски важном региону Цариграда и мореуза, била принуђена да на Балкану, након 1878, води дефанзивну политику одржавања *status-a quo*. Два основна задатка те политике, формулисана крајем 1879, била су: 1) спречавање Аустроугарске да пређе границе које су јој одређене Берлинским конгресом или да изврши нартај на независност Кнежевине Србије и Црне Горе; и 2) спречавање Велике Британије да запоседне мореузе. Овако формулисана политика одржавања *status-a quo* на Балкану одржала се деценијама услед економске исцрпљености царске Русије и њене неспремности да води рат са Централним силама. У складу с овим циљевима Русије на Балкану, Поповић вреднује руску политику према Србији у последњим деценијама 19. столећа и пред Први светски рат. Иако је време владавине двојице последњих Обреновића било доба у којем су српско-руски односи досегли најнижу тачку, аутор истиче да Русија у том периоду није заузела непријатељски став према Србији и није радила на обарању Обреновића, већ је то препустила времену, а да је, у целини, њена политика одржавања *status-a quo* одговарала „државним интересима Србије, али не и српском националном идеалу – ослобођењу и уједињењу Срба”. Анексиона криза (1908–1909) била је, пише Поповић, први озбиљан ударац политици *status-a quo* на Балкану. Царска Русија, неспремна за сукоб, попустила је пред ултиматумом Немачког рајха. Важно је напоменути да у вези са неспремношћу Русије за рат, Поповић на пар места наводи мишљење савремене руске историографије (стр. 140. и 158) према којем је програм наоружања Русије требало да се заврши тек 1919. године, а не 1917. како се раније сматрало у историографији! Закључујући прилог о политици Русије у Анексионој кризи, Поповић пише: „Анексија БиХ није угрожавала независност Србије, до чега је Русији било стало, али јесте поразно деловала на перспективу остварења српског националног идеала и целовитост српске државе”. Одлука Николаја II да у Јулској кризи стане на страну Краљевине Србије и објави рат Аустроугарској била је мотивисана, поред осталог, аустројским ултиматумом српској влади (23. јула 1914) којим се, заједно са независношћу Србије, нарушавала и деценијска политика Русије на Балкану. У том контексту,

у прилогу „Цар Николај II и Срби 19 (6) јануара 1916”, аутор сагледава и одлуку императора Николаја II, да се заузме код савезничких влада за хитну евакуацију српске војске из Албаније и да, истог дана, потврдно одговори на захтеве српских представника који су се тицали добровољачких јединица у Русији. Обе одлуке могу се тумачити као „производ ратне стварности”, али, исто тако, „њихово доношење било је у складу с дугогодишњом благонаклоном политиком Руске Империје према Србији”. Занимљиво је навести да у раду „Јован Миланковић, последњи српски дипломата у царској Русији” (стр. 185–208) Поповић пише да је Краљевина СХС била једина држава која је признавала белогардејску владу адмирала Александра Колчака. Ипак, ауторова оцена да је Колчакова влада „била покушај обнове царске Русије на сверуском плану” чини се исувише смелим уопштавањем уколико се пред очима имају веома сложен однос савезника према идеји рестаурације царске Русије и такође сложени односи Колчакове владе са савезницима.

Нов је у зборнику прилог „Зајмови Русије Србији (19. век)” који се у знатној мери надовезује на претходни рад „Трговина између Русије и Србије (19. век)”. Ослањајући се на резултате својих истраживања у руским и српским архивима, као и на завидно познавање историографске литературе о српској трговини, Поповић је приказао политичке и економске чиниоце који су утицали на осцилације у српско-руским трговинско-економским односима током 19. столећа. Поред чинилаца као што су аграрни карактер привреде и економска самодовољност српског друштва, политика ослонца на Аустроугарску која је монополисала српски извоз, одређивала је обим робне размене Србије са иностранством. Након што је приказао сложене околности добијања првих руских зајмова (1867. и 1876), проузрокованих потребама припрема ослободилачког рата против Османског царства, као и проблеме око њихове отплате, Поповић се нарочито осврнуо на трећи зајам који је Русија дала Србији (1891). Овај зајам, који је такође ушао у државни дуг Србије, разликовао се од претходних по томе што је он заправо био резултат погодбе склопљене, уз посредовање Николе Пашића и руског посланства у Београду, између бившег краља Милана и Руске империје. Према овој погодби, краљ Милан би се, у замену за кредит од два милиона

франака, писмено обавезао да напусти Србију и одрекне свих права која су проистицала из његовог положаја. О заинтересованости Русије за одстрањивање краља Милана из политичког живота Србије говори и то да је, по завршетку преговора, лично император Александар III одобрио зајам Србији у вредности од два милиона франака. Поповић уз текст прилаже (стр. 117–120) у облику фотокопије списак имовине краља Милана која ће бити залог кредитног уговора. Ни након добијања овог кредита, односи између Србије и Русије нису постали растерећенији, чему је немало допринео краљ Милан који је, вративши се у Србију у два наврата, прекршио услове договора.

Другу целину (стр. 219–327) чини пет прилога у чијем средишту је тема Другог светског рата. У прилогу под насловом „Недоумице о Стаљиновој политици уочи Другог светског рата”, први пут објављеном 1997, Поповић је дао веома садржајан преглед савремених историографских радова у којима руски историчари, на темељу свестраног истраживања раније недоступне обимне историјске грађе, преиспитују совјетску спољну политику од Минхенског споразума (29–30. септембра 1938) до немачке агресије на Совјетски Савез (22. јуна 1941). Приказујући резултате до којих су дошли руски и поједини инострани историчари, Поповић свој прилог структурира на особит начин, градећи од њихових истраживања засебну и складну целину у којој указује на константе у Стаљиновој политици, при чему не заузима увек неутралан став, већ прихвата, понекад експлицитно, оцене других аутора или полемиче са њима. Преглед ових истраживања омогућује да се у сагледавању периода од септембра 1939. до јуна 1941, који представља „црну рупу”, оде даље од констатације да совјетска спољна политика није чинила „логичку целину”, а Стаљинови потези изгледају као низ промишљених мера које поседују унутрашњу логичку везу. Значајно је напоменути да је, поред осталих истраживања, наведен и рад Ј. Нежникова (Ју. Нежников) који показује да је совјетско руководство, у мају 1941, разматрало могућност превентивног удара на немачке снаге, од чега се одустало услед уверења да би у случају да Совјетски Савез иницира рат Сједињене Америчке Државе остале неутралне, а Велика Британија би склопила сепаратни мир с Немачком; томе у прилог ишла је тенденција,

приметна у британској спољној политици, да се немачка агресија преусмери на исток Европе. Веома је занимљив прилог „Совјетска политика јачања руског патриотизма 1935–1945. године”, у којем Поповић, на основу доступних историјских извора, пружа, веома успешно, преглед мера које је Совјетски Савез предузео како би учврстио унутрашњу кохезију пред све већом опасношћу од немачког фашизма. Раније идеолошке конструкције, засноване на пролетерском интернационализму, изгледале су лишене конкретног садржаја у новим околностима, те се указивањем на ратничку прошлост руског народа „тражио универзални мотив, општеујединитељски, против непријатеља који је претио да затре и бившу и садашњу Русију”. Политика афирмације руског патриотизма прошла је кроз неколико различитих етапа у којима су се њен садржај и интензитет мењали према успесима на фронту, да би се, на крају рата, настојало на томе да се руски национализам доведе у склад са националним вредностима других народа Совјетског Савеза и са совјетским патриотизмом као интегративном силом свих локалних и националних патриотизама. У последња три прилога, Поповић полемиче са погрешним историографским интерпретацијама, које су најприсутније у радовима Владимира Дедијера у којима су корени југословенско-совјетског сукоба, измештени, из идеолошких разлога, на 1944. годину и доведени у везу са Стаљиновим аранжманима око поделе интересних сфера у Европи. Прихватајући оцену руског историчара Л. Гибијанског (Л. Я. Гибианский) који је показао да симптома сукоба раније није било, Поповић објашњење југословенско-совјетског кон-

фликта тражи у „Стаљиновом методу вођења спољне политике, који је био прагматичан, утилитаран, личан, тј. субјективан онолико колико је сам Стаљин схватао државни интерес Совјетског Савеза”. Након што је изложио хронологију совјетизације земаља Источне Европе, чије су жртве углавном били национални вођи, тј. стварни или потенцијални противници успостављања доминације једнопартијског система, Поповић закључује да је разлог сукоба био у томе што је Стаљин нескривено амбициозног Тита доживљавао као „успешног аутохтоног вођу револуције, који је управо захваљујући томе стекао углед и ауторитет у својој земљи а и код идеолошких истомишљеника у Источној Европи”.

Технички пропусти (грубе штампарске грешке) једина су већа замерка овом зборнику. Узимајући у обзир константе, тако приметне у Поповићевим радовима, које су одређивале српско-руске односе у 19. и 20. столећу, као и преломне моменте у историји оба народа (учешће у светским ратовима, успешне социјалистичке револуције: 1917. у Русији и 1941–1945. у Србији), може се приметити да би овај веома садржајан и тематски богат зборник добио додатно на квалитету да га је аутор закључио синтетисањем ових константи у једном прилогу са општим разматрањима. Објављивањем ових прилога у једној књизи, српска историографија добила је несумњиво значајно дело коме ће се, као важном извору историјских чињеница, обраћати будући историчари при даљем и продубљенијем истраживању српско-руских односа, као и знатан подстицај за критичко сагледавање и вредновање ових односа.

Марко Параментић
Нови Сад
paramenticc.marko@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ДЕЈАНА М. ВУКАСОВИЋ (1972). Научни саветник Института друштвених наука у Београду.

Основне академске студије завршила на Факултету политичких наука Универзитета у Београду 1996. (*Свољна политичка Француске у периоду између два светска рата*). Магистарске студије, специјалистичке академске студије, као и докторске студије (2007) завршила је на Универзитету Нанси 2 (Универзитет у Лорени), Француска. Запослена у Институту друштвених наука у Београду као научни саветник. Била је ангажована као гостујући предавач на мастер студијама на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, а од 2022. године, ангажована је као предавач на докторским студијама на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Област интересовања и истраживања: европске интеграције, Европа и идентитет, међународни односи, Западни Балкан, идентитет ЕУ, теорија и анализа дискурса.

Важније књиге: *Безбедношћ и Европска унија: безбедносна политика Европске уније: институционалне основе*, Београд 2008; *Европска унија као стрављиви актор: теорија и пракса безбедносне и одбрамбене политике*, Београд 2013; *Европска унија и политика наоружања: изазови и перспективе*, Београд 2019; *Constructing a (EU)ropean identity: the Balkans and the Western Balkans as the other*, Belgrade 2020.

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ (Косјерић, 1967). Дипломирани инжењер архитектуре. Дипломирао 1994, магистрирао 2006. (*Сеока кућа, село и сеоски центри у 19. и првој половини 20. века на простору општине Косјерић*) и докторирао 2012. (*Стамбена архитектура вароши и варошица западне Србије у 19. и првој половини 20. века*) на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Био је предавач на Департману за архитектонске инжењере (Колеџ за инжењере, Универзитет Дофар) у Салали у Оману, Америчком универзитету у Кирењи (Кипар), Источно-медитеранском универзитету у Фамагусту (Кипар), гостујући професор на Немачком универзитету у Каиру (Египат). Добитник је Борбине повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево 1992), Награде за архитектуру Града Новог Сада (коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету. Област истраживања: вернакуларна архитектура Балкана, историја архитектуре и урбанизма Балкана у 19. и 20. веку, архитектонска и урбана конзервација, савремено архитектонско и урбанистичко обликовање.

Важније књиге: *Најједноставнији облици станаовања централној и западној Балкана*, Сирогојно 2014. (коаутор).

ДРАГА МАСТИЛОВИЋ (Гацко, 1974). Историчар, професор на Филозофском факултету у Источном Сарајеву.

Дипломирао је на Одсеку за историју Филозофског факултета у Српском Сарајеву 2002. (*Јунски усипанац у Херцеговини 1941. године*). Магистрирао је 2007.

(*Политичке, економске и културне прилике у Херцеговини 1918—1929.*) на Катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је и докторирао 2014. (*Српска елија из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије 1918—1941. године*). У истраживачком и научном раду бави се темама везаним за Други светског рата у Југославији и страдању српског становништва у Независној Држави Хрватској.

Важније књиге: *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца: (1918—1929)*, Београд 2004; *Између српства и југословенства: српска елија из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Бања Лука 2012; *Зајтирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, Београд 2017; *Право на историју: сведочење у процесу Хајког трибунала против генерала Рајка Младића*, Београд 2018. (коаутор); *The Extermination of the Serbs in Bosnia and Herzegovina in the 20th Century*, Banja Luka 2018; *Die vernichtung der Serben in Bosnien-Herzegowina im 20. Jahrhundert*, Banja Luka 2018; *Злочини нацистичких дивизија на простору Босне и Херцеговине у Другом свјетском рату: документи*, Источно Сарајево 2023. (прир.); *Српска политичка елија из Босне и Херцеговине и југословенска краљевина: (1918—1941)*, Бања Лука – Источно Сарајево 2024.

СИНИША МОРАВАЦ (Бачка Топола, 1994). Мастер правник. Студент докторских студија Правног факултета Универзитета у Београду.

Завршио основне академске студије на Правном факултету Универзитета у Новом Саду (2017). Мастерирао 2018. на Правном факултету Универзитета у Новом Саду (*Прикривене полицијске операције*). Године 2018. започео докторске студије на Правном факултету Универзитета у Београду у кривичноправној научној области.

Важније књиге: *Истина у кривичном процесу*, Сремски Карловци – Нови Сад 2018.

ЧАСЛАВ ОЦИЋ (Даљ, 1945). Економиста, академик САНУ.

Дописни члан Српске академије наука и уметности је од 2003, а редовни од 2015. Председник је Одбора за економске науке САНУ, председник академијског одбора за проучавање становништва; уредник *Српске енциклопедије*. Био је главни и одговорни уредник *Зборника Матице српске за друштвене науке* (2005—2016), у којем је тренутно председник Савета часописа. Главни и одговорни уредник мађународног часописа Матице српске *Синакса* (од 2017). Заменик је главног и одговорног уредника часописа *Exlibris Chronicles* од 1995; експерт ЕУ за евалуацију пројеката у области друштвених наука (од 2005). Био је оснивач и председник Научног друштва „Коста Цукић” (од 1999). Члан је Америчког удружења за унапређење славистике (од 2000); редовни члан Српске академије економских наука; један од оснивача Друштва за економску историју (ДПИ) и уредник едиције ДПИ – Continuum, оснивач Друштва за унапређење научне периодике Линкеус (2012); потпредседник УО Српске књижевне задруге (2012—2020); оснивач (2015) и председник УО Института за стратешка техноекономска истраживања (ИСТЕР 21). Члан Интернационалног академског комитета Института Кина-ЦИЕ; члан Међународног удружења за науку о регионалном развоју (IRSA); члан WEA (Светско удружење економиста); оснивач и председник Екслибрис друштва Београда; члан FISAE (Међународне федерације екслибрис друштава) (од 1994).

Аутор је четрдесетак књига (монографија и тематских зборника радова), бројних чланака; радови су му преводени на енглески, немачки, руски, кинески, француски, јапански, бугарски, пољски, мађарски, албански, грузински и друге

језике. (видети: Сања Цвркота, *Библиографија Часлава Оцића 1970–2020*, Београд 2021. и Сања Станимировић, *Дело Часлава Оцића*, Београд 2023).

Важније књиге: *Interdependence and Structural Change: Some Tendencies in Yugoslav Economic Development* (Williamstown, Mass., USA 1972); коаутор (са Љ. Меденицом и Ј. Бајецом) *Индустрија знања – будућности Београда*, Београд 1985; *Национална равноправност и рејонални развој*, Београд 1986; *Београдика: библиографија радова о Београду*, Београд 1988; *Раси или власи. Оледи о политици и економији*, Београд 1990; *Interregional Commodity Flows in Yugoslavia*, Paris 1991; *Структура и ефикасности. Рејонална анализа комисионација струкућурних промена и разлика у економској ефикасности у југословенским рејубликама и покрајинама*, Београд 1994; *Мейаекономика кварежи*, Београд 1997; *Пословни водич за предузећнике*, Приштина–Београд 1997. (коаутор са Р. Јојићем и Ј. Зеленовићем); *Економика рејоналног развоја Југославије*, Београд 1998; *Ex Libris in the Serb Countries*, Belgrade 1999; *Увод у рејономику*, Београд 2003; *Рејономска истраживања*, Београд 2004; *Срби на Косову и у Мейохији*, Београд 2006. (коуредник зборника с академиком Стеваном Караматом); *Стваралачтво Милутина Миланковића*, ур. Зборника, Београд 2009; *Structural Analysis of the Yugoslav Economy from the Early 1950s to the Late 1960s*, Saarbrücken 2012; *Рејоналистичка деконструкција Србије*, Београд 2012; *Српска демографска библиографија: 1945–2012*, ур., Београд 2013; *Структурна анализа југословенске привреде 1952–1962–1968*, Београд 2013; *Помаци, учешћа, учинци: Привреде Југославије, рејублика и покрајина 1952–1990*, Београд 2013; *Моћуће стваратеље развоја Србије*, ур., Београд 2014; *Ка обали љови: Стратејолошка разматрања*, Београд 2015; 2017; *Сјорови о будућности Србије и САНУ: Шта и како даље? Први део: Ојстанак и развој* ур., Београд – Нови Сад 2017; *Економска криза: љорекло и исходи*, ур., Београд 2018; *Сјорови о будућности Србије и САНУ: Шта и како даље? Други део: Ијина и слобода*, ур., Београд 2018; *Развој малих земаља у условима љобализације*, Бања Лука 2019. (коуредник са Р. Томашом); *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала? Демографски, економски, социјални, љравни, љеополитички и еколошки ајекти косовскомейохијској ијињања*, прво изд. ур., Грачаница–Београд–Зрењанин 2019; *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала? Демографски, економски, социјални, љравни, љеополитички и еколошки ајекти косовскомейохијској ијињања*, уредник и аутор главног прилога, друго, доп. изд., ур. (Грачаница–Цетиње–Београд–Зрењанин 2019; *САНУ и косовско ијињање. Сјо докумената*, ур., Београд 2021; *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала? Демографске, економске, социјалне, љравне, љеополитичке и еколошке ајекте косовско-метохијске проблемје: сборник статей / пер. Л. Зелькович; сост. Ч. Оич; предисл. Е. Ю. Гуськовой*, Санкт Петербург 2022; *Национално ијињање, федерализам и рејонални диспаритетје: Југославија 1952–1990*, Београд 2022; *Heteronomie der Zwecke: National Questions, Federalism and Regional Disparities: Yugoslavia 1945–1990*, Belgrade 2022; *Хроника Српске крајине*, Београд 2023; *Заједничтво и аутаркичне ијенгенције у југословенској привреди*, прир., Београд 2023; *Економски, својинско-љравни и демографски ајекти косовскомейохијској ијињања / Economic, Ownership and Demographic Aspects of the Kosovo-Metohia Issue*, ур. (у штамп); *Regional Disparities in Yugoslavia 1952–1988*, Belgrade 2024; *Efficiency and Justice: Studies in Political Economics of Yugoslavia*, Novi Sad 2024.

Биобиблиографске белешке сачинио:
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР REGISTER OF NAMES

- Александар I Карађорђевић 61, 70, 72
Александар III Александрович (руски император) 125
Алкок, Џон Б. (Allcock, John B.) 115, 117
Андрић, Марија 119–120
Арнаутовић, Шериф 65
Арсеније Чарнојевић (патријарх) 119
- Бајер, Владимир (Bayer) 27, 31
Бајовић, Вања 16, 31
Бакарић, Владимир 113, 117
Балетић, Звонимир 101, 117
Барби, Естер (Barbé, Esther) 4, 9
Бартула, Владан 78
Беговић, Влајко 111, 117
Белони, Роберт (Robert Belloni) 5, 9
Берелсон, Бернард (Berelson, Bernard) 108
Бешлин, Бранко 119, 121
Богуновић, Александар 101, 117
Бодријар, Жан 117
Бошковић, Душан 104, 110, 117
Бретертон, Шарлот (Bretherton, Charlotte) 7, 9
Бркић, Снежана 23, 26, 30
Броз, Јосип 113
Бугарски, Ранко 115–116
Бул, Хедли (Bull, Hedley) 3, 9
Булмер, Сајмон (Bulmer, Simon) 10
Бурдије, Пјер (Pierre Bourdieu) 103, 117
- Вајгенд, Томас (Weigend, Thomas) 20, 31
Вајдра, Дорис (Wydra, Doris) 10
Васиљевић, Душан 62, 64
Васиљевић, Тихомир 16, 18, 23, 28, 30–31
Вацић, Александар М. 111, 117
Вебер, Макс (Max Weber) 112
Виоти, Пол (Viotti, Paul) 9
Воглер, Џон (Vogler, John) 7, 9
Вржина, Душан 78
Врховец-Вучемиловић, С. 104
Вуд, Стив (Steve Wood) 4–7, 10
Вудвард Лампланд, Сузан (Woodward Lampland, Susan) 111, 117
Вујадиновић, Миле 77
Вујић, Јоаким 33, 58
- Вукајловић, Јелисеј 35, 59
Вукасовић Дејана 1, 3–4, 9–11
Вуловић, Љубомир 68
Вучковић, Радован 78
- Гаковић, Милан 66, 77
Гарић, Јозо 72
Гађиновић, Владимир 62, 77
Геритс, Андре (Gerrits, André) 9
Гибијанског, Л. Ја. (Л. Я. Гибианский) 126
Глигоријевић, Бранислав 65, 78
Глушац, Ваца 71, 73
Голијани, Ведран 78
Гргић, Тома 72
Грђић, Васиљ 63, 65, 69–71, 77
Грђић, Ристо 77
Гредељ, Стјепан 108
Григорије Џамблак 123
Грубач, Момчило 16, 18, 22, 24, 29, 30–31
Грубиша, Младен 15, 17, 21, 23, 27–28, 31
Грујић, Јеврем 121
Гутић, Виктор 72
- Давидов, Страхиња 19, 31
Дамашка, Мирјан 21, 31
Даниловић, Живко 71
Данојлић, Милован 108, 122
Дедијер, Владимир 62, 78, 126
Дел Сарто, Рафаела (Del Sarto, Rafaela) 4, 9
Дела Сала, Винсент (Vincent Della Sala) 5, 9
Диез, Томас (Diez, Thomas) 3, 9
Димонт, Луис (Louis Dumont) 82
Дојч, Мортон (Deutsch, Morton) 108
Дробњаковић, Боровоје 35, 58
Душен, Франсоа (François Duchêne) 2–3, 9
- Ђилас, Милован 110, 117
Ђого, Дарко Р. 78
Ђорђе Бранковић (гроф) 123
Ђорђевић, Милан 62, 77
Ђугумовић, Јово 64, 77
- Екмечић, Милорад 63, 72, 77
Елиот, Томас Стернс (T. S. Eliot) 81
Ерши, Иштван (Istvan Eörsi) 112, 116

Жанић, Иво 104
 Живановић, Тома 19, 31
 Живковић, Новак 33, 58
 Живковић, Петар 69, 70, 71

Звонаревић, Младен 108
 Зељковић, Бошко 71
 Зилонка, Јан (Jan Zielonka) 4, 10
 Зубовић, Јово 66, 79

Иванишевић, Петар 68, 71, 77
 Ивас, Иван 104
 Игњатовић, Јаков 121
 Игњић, Стеван 33–34, 58
 Илић Мандић, Јелена 119–120
 Илић, Горан 31
 Илич, Иван (Ivan Illich) 117
 Инић, Слободан 104

Јачов, Марко 119
 Јевђевић, Доброслав 73–74
 Јефтановић, Глигорије 62
 Јефтановић, Душан 74
 Јовановић, Васо 73
 Јовановић, Владимир 121–122
 Јовановић, Драгољуб 75, 77
 Јовановић, Слободан 75
 Јозеф II 119, 121
 Јојкић, Милан 65, 71
 Јузбашић, Џевад 62, 78

Калуђерчић, Богољуб 65, 73, 77
 Каниц, Феликс 58
 Капићић, Хамдија 64, 78
 Карацић, Вук Стефановић 121
 Кардељ, Едвард 110
 Карић, Владимир 33–35, 59
 Катарина Велика 123
 Кеџмановић, Душан (прота) 65, 71
 Кипријан Кијевски (митрополит) 123
 Кљајић, Славко 108
 Кнежевић, Саша 16, 31
 Кобасица, Стијепо 65
 Којић, Бранислав 59
 Кокановић, Милош 71
 Кокановић, Чедомир 71
 Колчак, Александар Васиљевич 125
 Конштам, Макс (Kohnstamm, Max) 9
 Корошеч, Антон 73
 Кочић, Петар 62, 71, 78
 Краљачић, Томислав 65, 77
 Круљ, Урош 62, 65, 70, 73, 77

Крум, Бен (Crum, Ben) 5, 10
 Кузовић, Душко Р. 33–36, 59, 127
 Кујунџић, Богољуб 71
 Кук, Стјуарт В. (Cook, Stuart W.) 108
 Куртовић, Шукрија 65, 71, 73

Лазаревић, Тодор 71
 Ласвел, Харолд Д. (Lasswell, Harold D.) 108
 Лауц, Звонимир 104
 Леитис, Нејтан (Leites, Nathan) 108
 Ленц, Тобијас (Lenz, Tobias) 4, 9
 Леополд I Хабзбуршки 119

Љубибратић, Драго 62, 77
 Љубибратић, Сава 63, 65, 70–71

Манерс, Јан (Ian Manners) 3–5, 9
 Маглајлић, Ибрахим 66
 Мајић, Миодраг 15, 31
 Мајкић, Коста 71
 Максимовић, Бранко 59
 Марија Терезија 121
 Маријанац, Симо 71
 Марина, Панта 19, 31
 Марковић, Божидар 64
 Марковић, Лазар 68, 76
 Мاستиловић, Драга В. 61–67, 69–74, 76–79, 127–128

Матић, Петар 3–4, 10
 Маџура, Владимир 59
 Мачек, Влатко 73–76
 Мекгранахан, Доналд В. (Donald V. McGranahan) 108
 Мерлинген, Мајкл (Merlingen, Michael) 10
 Мецановић, Иван 84, 116
 Микић, Ђорђе 78
 Милан Обреновић (кнез) 124–125
 Миланковић, Јован 125
 Милетић, Светозар 121
 Милић, Војин 108
 Милићевић, Милан Ћ. 33, 59
 Милојевић, Боривоје 42, 53, 59
 Милосављевић, Светислав Тиса 72, 78
 Милош Обреновић 121
 Миљуш, Бранко 74, 78
 Михаило Јовановић (митрополит) 124
 Михаиловић, Коста 101, 107, 115–117
 Михалцић, Станоје 76
 Мол, Ханс (Maull, Hanns) 3, 9–10
 Мољевић, Стеван 77
 Моравац, Синиша 13, 32, 128
 Мориалс, Пол (Pol Morillas) 4, 9
 Мулина, Трипо 101, 117

Наполеон I Бонапарта 121
 Нежникова, Ју. (Ю. Нежников) 125
 Николај II Романов 124–125
 Николић, Милан 69

Њежић, Живко 65

Обреновићи (династија) 124
 Орби, Јан (Orbie, Jan) 10
 Оцић, Часлав 81, 105, 118, 128–129

Павловић, Љуба 33, 35–36, 59
 Палм, Тринеке (Palm, Trineke) 5, 10
 Пантелић, Душан 33, 59
 Параментић, Марко 126
 Паћеко Пардо, Рамон (Ramon Pacheco Pardo)
 5, 7, 10
 Паулов, Милада (Milada Paulová) 62, 78
 Пахомије Логотет 123
 Паџет, Стивен (Padgett, Stephen) 10
 Пашић, Никола 62–65, 68, 76, 78, 125
 Петар Велики 123
 Петерс, Карл (Peters, Karl) 21, 31
 Петрановић, Бранко 108
 Петрић, Бранко 15, 17–18, 21–22, 24, 31
 Платон 117
 Полак, Марк (Polack, Mark A.) 4, 10
 Полит-Десанчић, Михаило 121
 Поповић, Васиљ 123
 Поповић, Јово 73
 Поповић, Никола Б. 104, 122–126
 Поповић, Радомир 59
 Прибићевић, Светозар 65
 Протић, Стојан 63, 68
 Пуповац, Милорад 104
 Пуриватра, Атиф 66, 78

Радић, Стјепан 68, 78
 Радмановић, Небојша 78
 Радуловић, Ристо 62
 Рајић, Љубиша 104–106, 117
 Ратковић, Марина 104
 Рачић, Пуниша 69
 Ридерворд, Маријан (Marianne Riddervord)
 4–5, 10
 Рикер, Перни (Rieker, Pernile) 4–5 10
 Русинов, Денис (Denisson Rusinow) 113, 117

Сава II Ердељски (митрополит) 123
 Салихагић, Суљага 65
 Самарцић, Радован 119
 Самерс, Роберт С. (Summers, Robert S.) 18, 31
 Сечанац, Јаков 121

Скарић, Владислав 119
 Скер, Ерик (Erik Skare) 4–5, 10
 Слијепчевић, Перо 62, 64–65, 78
 Смаић, Никола 28–29, 31
 Смит, Карен (Smith, Karen) 3, 10
 Сокић, Милоје М. 71, 78
 Спајић, Милош 77
 Спахо, Мехмед 73
 Сршкић, Милан 62, 65, 70–71
 Стаљин, Јосиф Висарионович 125–126
 Станковић, Ђорђе Ђ. 62, 78
 Степинац, Алојзије 72
 Стефановић-Златић 15, 17–18, 21, 27, 29, 31
 Стојадиновић, Милан 73–74
 Стојак, Руди 108
 Стојановић, Никола 62, 64, 75, 78
 Стојановић, Сретен 75
 Стошић, Верица 78

Танасковић, Дарко 109, 114, 117
 Текелија, Сава 121
 Терешкјевич, Филип (Filip Tereszkievicz) 5,
 7–8, 10
 Точанац Радовић, Исидора 119–120
 Тупањанин, Милош 71

Ћемаловић, Смаилага 65
 Ћоровић, Владимир 63, 70, 74–75, 78
 Ћурчић, Петар С. 122

Фарнис, Норман (Norman Furniss) 111, 117
 Фихте, Јохан Готлиб 121
 Форсберг, Туомас (Forsberg, Tuomas) 4, 9

Хајд-Прајс, Адријан (Hyde-Price) 5, 9
 Хасанбеговић, Авдо 71, 73
 Хебранг, Андрија 96, 116
 Хегер, Волфганг (Hager, Wolfgang) 9
 Хердер, Јохан Готфрид 121
 Хобсбаум, Ерик (Hobsbawm, E.) 123
 Ходгсон, Џеффри (Hodgson, Goeffry) 110, 117

Цветковић, Драгиша 74–75
 Цвијић, Јован 64
 Циглер, Снежана 19, 31

Чобелић, Никола 117
 Чокорило, Ђорђе 66
 Чубриловић, Бранко 62, 71, 74, 78
 Чубриловић, Васо 75

Џасперсон, Ото (Jaspersen, Otto) 104
 Џахода, Мери (Jahoda, Marie) 108

Џефери, Чарли (Jeffery, Charlie) 10

Џонсон, Ч. (Johnson, Ch.) 117

Шарић, Иван 72, 78

Шехић, Нусрет 63, 66, 79

Шјуршен, Хелена (Sjursen, Helene) 10

Шкиљан, Дубравко 104

Шкулић, Милан 16, 26, 29, 31

Шола, Атанасије 63, 65, 70–71

Шола, Војислав 65

Шугар, Петер Ф. (Peter F. Sugar) 81–82, 117

Регистар сачинио

Владимир М. Николић

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друшћивене науке објављује научне чланке и расправе из области демографије и социологије и њима сродним дисциплинама. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друшћивених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друшћивене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Душан Достанић, а одговорни уредник проф. др Милош Ковић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис M51 категорије. *Зборник Матице српске за друшћивене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друшћивене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајнице српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на настану грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагиијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагиијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагиијат или аутоплагиијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагиијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагиијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагиијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагиијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носиоца ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted writings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Quarterly* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Quarterly*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Никола Павловић, Зборник МС за друштвене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српског језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напмени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском јиџању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој љприроди и језичком развџику: линџивџиџка иџиџиџивања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоџијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Сџаџиџиџиџки љреџлед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Срџске народне заџонейџке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у иџџориџи, науџи, књџижевноџи и умеџиноџи*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикации с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикации с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у праву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикации с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помагаача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Виктора Томића и њихових њеки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало исто-ријско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летопис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени листник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени листник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивирани, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\dot{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: ljdrzic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке
издаје Матица српска

Илази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 193. (1/2025) свеску 1. марта 2025.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Службени сарадник Одељења: мср Никола Павловић

Редактура и лектура: Владимир М. Николић

Коректура: мр Драган Тубић

Лектура и превод резимеа на енглески језик: мср Весна Гајић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено марта 2025. године

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Публиковање овог *Зборника* помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије